

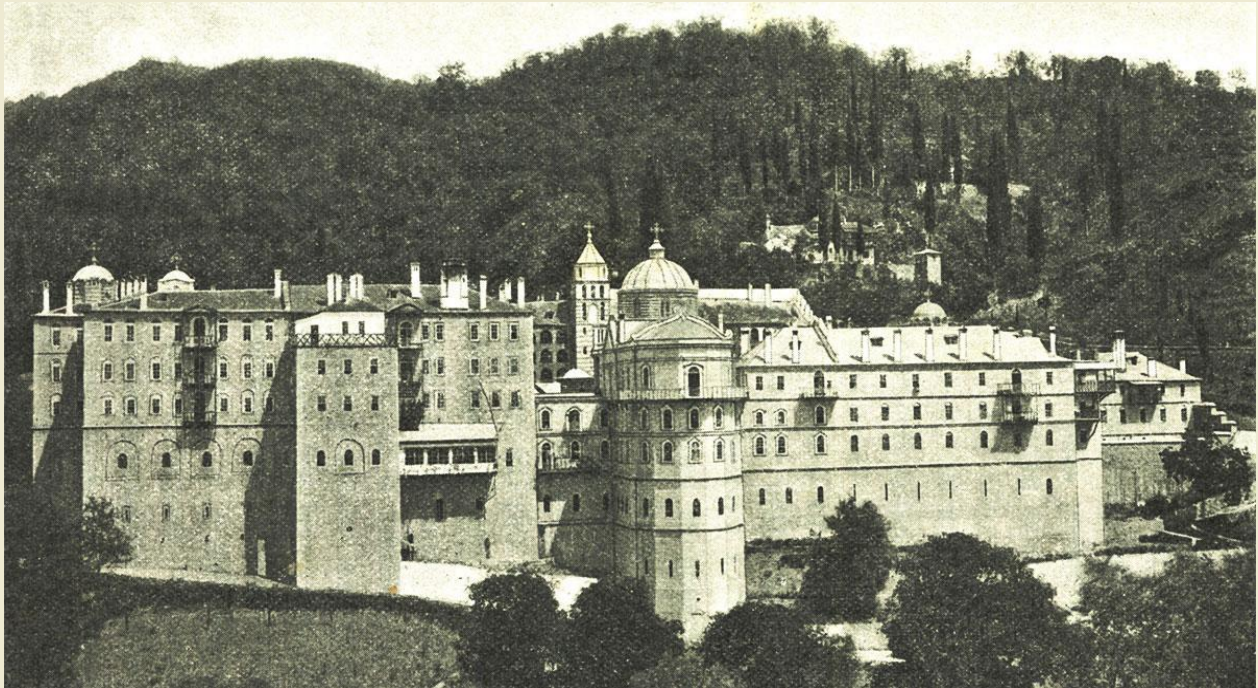
**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Γεωργία Αρβανίτη

**Οι βυζαντινο - βουλγαρικές σχέσεις κατά τον 13ο - 14ο αι. και η Αθωνική
μονή Ζωγράφου.**

Αναζήτηση παράλληλης ή τεμνόμενης πορείας

Διπλωματική Εργασία. ΠΜΣ Ιστορίας – Αρχαιολογίας. Κατεύθυνση Βυζαντινής Ιστορίας.

Επόπτρια: Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη - Κοκκίνη

ΑΘΗΝΑ 2018

Εικόνα εξωφύλλο : Φωτογραφία της μονής Ζωγράφου, Άγνωστος φωτογράφος, 1924. Πηγή : www.diakonima.gr

“ Everything that exists is, in a manner, the seed of that which will be”.

Marcus Aurelius

Περιεχόμενα

Πρόλογος	- 1 -
Εισαγωγή	- 2 -
1. Το πρώτο βουλγαρικό κράτος (681-1018). Σχέσεις Βυζαντινών – Βουλγάρων μεταξύ 7ου και 11ου αιώνα	- 4 -
Η γένεση της ιδέας διεκδίκησης του <i>Imperium Romanum</i> (9 ^{ος} αι.)	- 9 -
Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων (9 ^{ος} αι.)	- 12 -
Συμεών ως διεκδικητής της βυζαντινής αυτοκρατορίας.....	- 13 -
Εξελίξεις του 10ου αιώνα	- 15 -
Η επανάσταση των Κομητόπουλων (976)	- 17 -
Το μεσοδιάστημα (1018-1185)	- 18 -
Η επανάσταση του 1040-1041	- 19 -
Σχολιασμός σχέσεων (7 ^{ος} - 11 ^{ος} αι.)	- 20 -
2. Το δεύτερο βουλγαρικό κράτος των Ασέν (1185-1396)	- 27 -
Η προσέγγιση της Ρώμης (12 ^{ος} -13 ^{ος} αι.).....	- 29 -
Οι εξελίξεις στη Βαλκανική μετά το 1205	- 33 -
Η προσέγγιση του πάπα από την αυτοκρατορία της Νίκαιας (1208).	- 34 -
Οι εξελίξεις στον 13ο αιώνα.....	- 35 -
Ιβάν Β΄ Ασέν (1218-1241)	- 36 -
Η αποδυνάμωση της Βουλγαρίας (μέσα 13 ^{ου} αι.).....	- 40 -
Η ανάμιξη του Βυζαντίου στα εσωτερικά της Βουλγαρίας (13 ^{ος} αι.)	- 42 -
3. Η Αθωνική μονή Ζωγράφου.....	- 46 -

Οι αθωνικές μονές ως κάτοπτρο πολιτικών ανταγωνισμών.....	- 48 -
Ο μύθος των είκοσι έξι μαρτύρων.....	- 50 -
Η διένεξη Ζωγράφου - Λαύρας (1266-1267)	- 54 -
Πρόσταγμα του Μιχαήλ Παλαιολόγου (1276).....	- 57 -
Πρακτικό του 1279	- 60 -
Παραδοτικόν γράμμα του <i>κοιαίστωρος</i> Νικηφόρου Χούμνου (1286)	- 62 -
Χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Παλαιολόγου (1289).....	- 63 -
Η λύση της διένεξης Ζωγράφου-Χιλιανδαρίου (1290)	- 64 -
Ορισμός Ανδρόνικου Παλαιολόγου (1299 /1303)	- 66 -
Πρακτικά απογραφών 1317, 1320	- 67 -
Χρυσόβουλλο Ανδρόνικου Παλαιολόγου (1327).....	- 68 -
Το μετόχι του Χάνδακα και οι αυτοκρατορικές δωρεές (14 ^{ος} αι.)	- 70 -
Χρυσόβουλλο Ιωάννη Παλαιολόγου (1342)	- 71 -
Πρόσταγμα του Ιωάννη Αλέξανδρου (1342)	- 73 -
Χρυσόβουλλο του Ντουσάν (1346)	- 75 -
Χρυσόβουλλο Ιωάννη Παλαιολόγου (1344)	- 76 -
Οι ηγεμόνες στα πλαστά χειρόγραφα.....	- 77 -
 4. Η εικόνα των Βουλγάρων στα βυζαντινά κείμενα	- 81 -
 5. Συμπεράσματα	- 88 -
6. Πίνακας (Μετόχια)	- 91 -
 Βιβλιογραφία - βραχυγραφίες	- 92 -
Χάρτες	- 100 -
Εικόνες	- 107 -

Πρόλογος

Βρισκόμενη στο τελευταίο στάδιο πριν την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών σπουδών μου, που αποτελεί παράλληλα και το κλείσιμο ενός μεγάλου κύκλου, οφείλω να ευχαριστήσω τα πρόσωπα που υπήρξαν σημαντικά σε μια πορεία που ξεκινάει από το 2009.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα την επόπτριά μου, επίκουρη καθηγήτρια Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη – Κοκκίνη, η οποία έδειξε ιδιαίτερη κατανόηση στις δυσκολίες που προέκυψαν στη προσπάθεια από μέρους μου συνδυασμού σπουδών – βιοπορισμού, αλλά και στα λάθη μας που δεν κουράζεται να διορθώνει με χιούμορ. Πολλές ευχαριστίες οφείλω και στις υπόλοιπες καθηγήτριες βυζαντινής ιστορίας του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, με τις οποίες συνδέομαι ήδη από τα προπτυχιακά μου χρόνια : τις αναπληρώτριες καθηγήτριες κα Κατερίνα Νικολάου και κα Ειρήνη Χρήστου, άρρηκτα συνδεδεμένες στη σκέψη μου με τα φοιτητικά μου χρόνια και την περίοδο της ζωής που κάθε άνθρωπος ταυτίζει με τη νεότητα. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την αναπληρώτρια καθηγήτρια βυζαντινής ιστορίας κα Σοφία Μεργιαλή - Σαχά, η οποία μέσα από την αγάπη της και το πάθος της για το αντικείμενό της, μας μετέδωσε μια σπίθα έμπνευσης, απαραίτητη για την αναζήτηση της γνώσης και πάντα με μια σπάνια καλοσύνη. Πρόσθετα, θα ήθελα να εκφράσω τον γενικότερο θαυμασμό μου για όλους τους καθηγητές της βυζαντινής ιστορίας της προηγούμενης της δικής μου γενιάς, που σε μια μη-ψηφιακή εποχή άφησαν αυτή τη τεράστια παρακαταθήκη γνώσεων, που κάνουν την δική μας δουλειά σήμερα να μοιάζει με παιχνίδι.

Τέλος ευχαριστώ τους συνοδοιπόρους μου, Άννα - Μαρία Θανάσκου, Έλενα Στάικου, Τάσο Πανουτσόπουλο, τις αγαπημένες μου αδερφές Κατερίνα, Ντόρα, Νίκη, Ελένη και τον πατέρα μου Δημήτρη, πρότυπο δύναμης για εμένα.

Εισαγωγή

Το θέμα της παρούσας εργασίας είναι οι σχέσεις του βουλγαρικού κράτους των Ασενιδών (1185- 1396) με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα για το διάστημα 13^{ου} - 14^{ου} αι., με αναφορές στο αρχείο χειρογράφων της μονής Ζωγράφου του Αγίου Όρους. Κρίθηκε σκόπιμη η σύντομη περιγραφή των ιστορικών γεγονότων από την πρώτη επαφή μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας κατά τον 7^ο αιώνα, όταν έλαβε χώρα η ίδρυση του Πρώτου βουλγαρικού κράτους, καθώς κατά τη διάρκεια των αιώνων που προηγήθηκαν του 13^{ου} διαμορφώθηκαν οι προϋποθέσεις των ιστορικών εξελίξεων της ύστερης εποχής και διαμορφώθηκαν οι ιδιαίτερες εκφάνσεις των πολιτικών σχέσεων μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρίας, που εντάσσονται σε μια πορεία από τη γνωριμία, στην προσέγγιση και, στη συνέχεια, στην ωρίμανση.

Γίνεται προσπάθεια εξέτασης της ανάπτυξης της βουλγαρικής (από τον 13^ο αι. και ύστερα) μονής Ζωγράφου αναφορικά με τη κτηματική της περιουσία, σε παραλληλία με τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου στην περιοχή της βαλκανικής. Για την εξέταση των κυριότερων πηγών, χρησιμοποιήθηκε η παλαιά έκδοση του αρχείου Ζωγράφου από τους W.Regel, E.Kurtz και B. Korablev, στο *Actes de Zographou*, του 1907, που βασίζεται στο φωτογραφικό υλικό του P. Sevastianof (1860-70) και τα αντίγραφα του P.Uspenski, καθώς τα έγγραφα της μονής Ζωγράφου δεν έχουν συμπεριληφθεί ακόμα στην νεότερη σειρά *Archives de l'Athos*. Χρησιμοποιήθηκαν, πρόσθετα, τρία σύγχρονα συγγράμματα του Κύριλλου Παυλικιάνοβ με τίτλους : *Authentic medieval slavic documents kept in the bulgarian athonite monastery of Zographou* (2014), *The mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou* (2014) *The early years of the Bulgarian Athonite Monastery of Zographou (980-1979) and its Byzantine Archive* (2011), που καλύπτουν την περίοδο 980 - 1521 και περιέχουν το κείμενο των εγγράφων με σχολιασμό και προσθήκες, που προέκυψαν από την έρευνα του μικροφίλμ 1970, που υπάρχει στα κρατικά αρχεία της Βουλγαρίας και εμπεριέχει τη συλλογή φωτογραφιών του συνολικού αρχειακού υλικού της μονής (ΚΜΦ Νο 18/943). Δευτερευόντως, χρησιμοποιήθηκαν και τα *Regesten* του Dölger (1965). Χρήσιμη υπήρξε η μετάφραση στην αγγλική μερικών βουλγαρικών κειμένων των πηγών που υπάρχει στο *The Voices of Medieval*

Bulgaria, Seventh - Fifteenth Century. The Records of a Bygone Culture (2008), του K.Petkov και ο σχολιασμός στην αγγλική των Σλαβικών χειρόγραφων της μονής Ζωγράφου στο προαναφερθέν *Authentic medieval ...* του Κ. Παυλικιάνοβ. Τα έγγραφα που εξετάζονται αφορούν στις παραχωρήσεις υπέρ της μονής Ζωγράφου, από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες της Παλαιολόγειας δυναστείας και κυρίως από τους δύο πρώτους Παλαιολόγους : Το πρώτο εξεταζόμενο έγγραφο χρονολογείται στα 1267 και το τελευταίο στα 1346.

Για την κάλυψη των ιστορικών γεγονότων των βυζαντινοβουλγαρικών σχέσεων, χρησιμοποιήθηκαν οι βασικές πηγές ανά περίοδο εξέτασης, συγκεκριμένα για το διάστημα 9-10^{ος} αι. : η *Χρονογραφία* του Θεοφάνη (De Boor), η *Ιστορία σύντομος* του Πατριάρχη Νικηφόρου, η *Ιστορία* του Λέοντα Διακόνου και η *Σύνοψη ιστοριών* του Ιωάννη Σκυλίτζη. Για το διάστημα 13^{ος} – 14^{ος} αι. η *Χρονική Συγγραφή* του Γεώργιου Ακροπολίτη, οι *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, του Γεώργιου Παχυμέρη και η *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, του Νικηφόρου Γρηγορά. Η εργασία κλείνει με μια σύντομη αναφορά στην εικόνα των Βουλγάρων, όπως προκύπτει από σχετικές αναφορές σε ορισμένες βυζαντινές πηγές και τέλος, με τα συμπεράσματα που προκύπτουν.

1. Το πρώτο βουλγαρικό κράτος (681-1018). Σχέσεις Βυζαντινών – Βουλγάρων μεταξύ 7^{ου} και 11^{ου} αι.

Η περίοδος των πρώτων μαχών (7^{ος} - 9^{ος} αι.)

Η πρώτη επαφή των Βουλγάρων με το Βυζάντιο ανιχνεύεται στον 7^ο αιώνα, όταν τα ουννικά / τουρκικά νομαδικά φύλα ορμώμενα από τις στέπες της κεντρικής Ασίας κινήθηκαν προς Νότον, επαναστάτησαν κατά των Αβάρων υπό τον χαν Κοβράτο και σχημάτισαν σταδιακά το πρώτο εκείνο μόρφωμα, που οι Βυζαντινοί χρονογράφοι αποκαλούσαν “Παλαιά” ή “ Μεγάλη Βουλγαρία ”¹, έξω από τα όρια, σε αυτή τη πρώτη φάση, της αυτοκρατορίας στην περιοχή της Αζοφικής θάλασσας. Ο αυτοκράτορας Ηράκλειος (610-641), όντας απασχολημένος με το ανατολικό σύνορο της αυτοκρατορίας, δέχτηκε τη νέα κατάσταση και υπογράφηκε συνθήκη ειρήνης, ενώ στο πλαίσιο της εισόδου του νέου μορφώματος στη σφαίρα επιρροής του Βυζαντίου², στάλθηκαν δώρα και ο Βούλγαρος ηγεμόνας έλαβε τον τίτλο του *πατρικίου*.³

Οι όροι της συνθήκης τηρήθηκαν για τέσσερις δεκαετίες, ως και τον διάδοχο του Κοβράτου, Ασπαρούχ (635/640 - περ. 700), ο οποίος μεταξύ 650 και 680 κατέβηκε μαζί με τους ακόλουθους νοτιότερα, καθώς η Μεγάλη Βουλγαρία του πατέρα του είχε στο μεταξύ διαλυθεί λόγω των Χαζαρικών επιθέσεων. Εγκατεστημένοι σε μια φυσικά οχυρωμένη περιοχή πάνω από τον Δούναβη, τον Όγλο (σημ. Κάτω Βεσσαραβία), επιδόθηκαν σε ληστρικές επιδρομές κατά μήκος των περιοχών της Θράκης. Η κατάσταση προκάλεσε την στρατιωτική αντίδραση του Βυζαντίου, όταν ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Δ΄ (668-685) μεταφέροντας τις θεματικές δυνάμεις από τη Μ. Ασία, επιχείρησε να ανακόψει την καθοδική πορεία των Βουλγάρων σε μια μάχη, που είχε ως αποτέλεσμα τη συντριπτική διάλυση του βυζαντινού στρατού και καθιστούσε επίσημη την εγκατάσταση των Βουλγάρων στη Βαλκανική. Ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε σε

¹ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 356 ²⁰ - 357 ¹⁰, Η Μεγάλη Βουλγαρία εκτεινόταν στην σημερινή Ουκρανία και την μεσημβρινή Ρωσία

² Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 49-50

³ Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, 86 ³⁵

σύναψη ειρήνης (680) με το νεοσύστατο κράτος και καταβολής ετήσιας χορηγίας “*ἐπ’ αἰσχύνῃ Ῥωμαίων*”.⁴

Οι Βούλγαροι μετά τη νίκη τους, προχώρησαν νοτιότερα πέρασαν το κατά παράδοση φυσικό όριο των Βόρειων συνόρων της αυτοκρατορίας, τον Δούναβη και εγκαταστάθηκαν στο εσωτερικό, στο «μεσόγαιον» κοντά στη Βάρνα, όπου βρήκαν τα σλαβικά φύλα της Μοισίας, των Σέβερων και των «Επτά γενεών», πιθανώς εγκατεστημένα εκεί από την βυζαντινή διοίκηση ως *φοιδεράτοι*.⁵ και τα υπέταξαν.⁶ Έτσι οι Βούλγαροι έθεσαν τις βάσεις για τη συγκρότηση της πολιτειακής τους υπόστασης και την ίδρυση ενός σλαβοβουλγαρικού κράτους με έδρα την Πλίσκα.

Η τήρηση των όρων της Συνθήκης του 681 παρέμεινε ο κύριος άξονας της εξωτερικής πολιτικής των Βυζαντινών για το επόμενο διάστημα ως και την αλλαγή πλευσης που επέβαλε ο Ιουστινιανός Β΄ (685-695), χάρη στην ελάφρυνση των δυσκολιών στο Ανατολικό σύνορο, που εμπόδιζε ως τότε την αυτοκρατορία από την αντιμετώπιση της απειλής στην Βαλκανική με δραστηκότερα μέτρα.⁷ Το 687 εξεστράτευσε ως τη Θεσσαλονίκη, όπου ενώ αρχικά σημείωσε νίκη κατά των ενωμένων Σλαβο-βουλγάρων, έπεσε σε ενέδρα στα «στενά της Κλεισούρας»⁸ όπου έλαβε χώρα μεγάλη σφαγή του βυζαντινού στρατεύματος.⁹

Μετά από ένα κενό μεταξύ των ετών 688-705, λόγω της σιωπής των πηγών σχετικά με τις σχέσεις των δυο μερών, κι ενώ πλέον είχε λάβει χώρα η στρατιωτικά παρέμβαση στην πρωτεύουσα και η εκθρόνιση του Ιουστινιανού Β΄, ο έκπτωτος αυτοκράτορας μετά από κάποιο διάστημα περιπλάνησης στο βασίλειο τον Χαζάρων, εντοπίζεται το 705 αιτούμενος τη βοήθεια του Βούλγαρου ηγεμόνα Τέρβελι (700-721) στην απόπειρα ανακατάληψης του προγονικού

⁴ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 359²¹

⁵ Το θέμα της σχέσης των σλαβικών πληθυσμών της Μοισίας με την βυζαντινή διοίκηση και της νομικής θέσης τους έχει απασχολήσει ιδιαίτερος τους νεότερους μελετητές που προσπάθησαν να δώσουν ερμηνεία στην αναφορά του Θεοφάνη (*Χρονογραφία* 359¹⁷) σχετικά με τα φύλα “*υπό πάκτον όντας*” Βλ. σχετικά: Κυριακής, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 53-62

⁶ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 359¹²⁻²⁵

⁷ Φιλίππου, *Το πρώτο Βουλγαρικό κράτος*, 43

⁸ Ό.π. 72 , πιθανώς πρόκειται για τα ορεινά περάσματα της Φιλιπούπολης

⁹ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 364¹⁰⁻¹⁸

θρόνου, έναντι σημαντικών ανταλλαγμάτων. Ο Χάνος δέχτηκε και τα ενωμένα βυζαντινό - βουλγαρικά στρατεύματα βρέθηκαν το 705 προ των τειχών της Κωνσταντινούπολης. Το εγχείρημα στέφθηκε από επιτυχία και ο Ιουστινιανός ανακατέλαβε τον θρόνο, ενώ ο Βούλγαρος σύμμαχος, εισήλθε στα ανάκτορα πλάι στον αυτοκράτορα και σε μια επίσημη τελετή του απονεμήθηκε ο τίτλος του *καίσαρα*. Παρά την θριαμβευτική επισφράγιση των ειρηνικών σχέσεων στην πρωτεύουσα, μετά το πέρας μόλις μιας διετίας, ο αυτοκράτορας έσπασε τους συμφωνηθέντες όρους και στράφηκε εκ νέου κατά των Βουλγάρων σε μια εκστρατεία κατά την οποία κινητοποίησε μεγάλες χερσαίες και θαλάσσιες δυνάμεις. Η εκστρατεία ωστόσο κατέληξε σε τραγική ήττα και ο αυτοκράτορας μόλις που κατάφερε να διασωθεί καταφεύγοντας στο βυζαντινό φρούριο της Αγχιάλου.¹⁰

Στην λύση της στρατιωτικής επικουρίας των Βουλγάρων στράφηκε ξανά ο Ιουστινιανός Β΄ το 711, όταν κλήθηκε να αντιμετωπίσει νέες εσωτερικές ταραχές που προέκυψαν από το στρατιωτικό κίνημα του Βαρδάνη - Φιλιππικού. Η ενίσχυση εξασφαλίστηκε με την αποστολή ενός τάγματος 3000 ανδρών, αλλά ο Ιουστινιανός Β΄ δέχτηκε σφοδρή ήττα και έχασε τη ζωή του στο πεδίο της μάχης που σηματοδότησε και το τέλος της δυναστείας του. Οι Βούλγαροι στρατιώτες διαπραγματεύτηκαν την ελεύθερη αποχώρησή τους και επέστρεψαν ασφαλείς στα εδάφη τους.¹¹

Μια πενταετία αργότερα, επί Θεοδοσίου Γ΄(715-717), Βούλγαροι και Βυζαντινοί υπέγραψαν νέα συνθήκη (717). Η αποκατάσταση των σχέσεων Βυζάντιου και Βουλγαρίας που εξασφαλίστηκε με την σύναψη της συνθήκης θα είχε θετικά αποτελέσματα πέραν του μέτρου που ίσως υπολογίστηκε κατά την υπογραφή της. Μόλις μερικούς μήνες μετά το γεγονός, οι Άραβες υπό τον Μασλαμά Ιμπν Μαρβάν πέρασαν τον Ελλήσποντο κι έφθασαν μπροστά στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, απειλώντας ολόκληρο τον δυτικό κόσμο με μια πιθανή είσοδο τους στην Ευρώπη. Στο πλευρό των αμυνόμενων βυζαντινών στρατιωτών υπό τον Λέοντα Γ΄

¹⁰ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 376¹³⁻²⁹

¹¹ Ο.π., 382²²⁻²⁸

(717-741) πολέμησε η συμμαχική βουλγαρική δύναμη και τα μέλη της “*κβ’ χιλιάδας Αράβων κατέσφαζαν*”.¹²

Σύμφωνα με όσα παραδίδονται από τον Πατριάρχη Νικηφόρο μέσα σ’ ένα μικρό χρονικό διάστημα από την πολιορκία της πρωτεύουσας, οργανώθηκε συνομοσία κατά του Λέοντα από τον έκπτωτο Αναστάσιο Β’ που βρισκόταν εξόριστο στη Θεσσαλονίκη ως μοναχός Αρτέμιος. Συνεργάτης του ήταν ο Σισσίνιος Ρενδάκις ο οποίος βρισκόταν στα βουλγαρικά εδάφη ως απεσταλμένος του αυτοκράτορα προς την οργάνωση της προαναφερθείσας συμμαχίας κατά των Αράβων. Ο Λέοντας, ωστόσο πληροφορήθηκε εγκαίρως για την οργάνωση του κινήματος και συνέλαβε όλους τους υπόπτους, τους οποίους και τιμώρησε σκληρά. Όταν ο Σισσίνιος έφθασε στην Ηράκλεια με την ομάδα που είχε καταφέρει να συσπειρώσει στο κίνημα, ο αυτοκράτορας συνέταξε επιστολή προς τους συμμάχους Βουλγάρους, όπου επικαλούμενος τη συνθήκη του 717 τους καλούσε να προδώσουν τους εχθρούς. Σύμφωνα με τον Πατριάρχη Νικηφόρο, οι Βούλγαροι λόγω των όσων διάβασαν, αποκεφάλισαν οι ίδιοι των Σισσίνιο και αφού παρέδωσαν στις αυτοκρατορικές αρχές τον συνωμότη Αρτέμιο, αποχώρησαν και πάλι στα μέρη τους.¹³

Για τα έτη που ακολούθησαν την συνωμοσία του Αναστασίου ως την άνοδο στον θρόνο της αυτοκρατορίας του Κωνσταντίνου Ε’ (741 - 775), οι πηγές σιωπούν, γεγονός που μαρτυρά ότι πιθανώς επικράτησε ηρεμία μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων. Οι εσωτερικές δυσκολίες που αντιμετώπιζαν αμφότεροι καθιστούσαν επιτακτική μια παύση στο πεδίο των μαχών. Κατά τη περίοδο, ο Ίσαυρος Κωνσταντίνος Ε’ πάσχιζε να εδραιώσει τη δυναστεία του, ενώ παράλληλα η Βουλγαρία είχε αρχίσει να δίνει τα πρώτα σημάδια της πολιτικής κρίσης που εκδηλώθηκε ως και την άνοδο στη βουλγαρική κεφαλή του Κρούμου.¹⁴ Η ηρεμία που επικρατούσε διαταράχθηκε όταν ο Κωνσταντίνος διέταξε την ανοικοδόμηση των οχυρώσεων της Θράκης. Το γεγονός μάλλον κρίθηκε ως προκλητικό από τη βουλγαρική πλευρά και ο Κρούμος ζήτησε ως αντιστάθμισμα την αύξηση των ετήσιων *πάκτων*, για να λάβει την αρνητική απάντηση του βυζαντινού αυτοκράτορα η οποία οδήγησε σε βουλγαρική επιδρομή στα εδάφη της Θρακικής πεδιάδας. Τότε ο Κωνσταντίνος επιστρατεύοντας στρατό και ναυτικό εκκίνησε

¹² Ο.π., 397 ²⁸⁻³⁰

¹³ Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, 126 ²⁴⁻³¹

¹⁴ Φιλίππου, *Το πρώτο Βουλγαρικό κράτος*, 70

την εκστρατεία του 759 κατά την οποία επικράτησε η βυζαντινή πλευρά. Οι ηττημένοι Βούλγαροι απέστειλαν πρέσβεις προς τη εξασφάλιση υπογραφής νέας συνθήκης «προτείνοντας ακόμα και τα ίδια τους τα παιδιά για ομήρους».¹⁵ Η αντίδραση του απογοητευμένου βουλγαρικού λαού ήταν η εξέγερση του 763 κατά της κεντρικής διοίκησης που επέφερε την ανατροπή της δυναστείας Βοκίλ και την άνοδο του γένους Ουγκαήν, με πρώτο εκπρόσωπό της τον Τελέσιο.¹⁶

Στη συνέχεια κι ενώ το τεταμένο κλίμα στο εσωτερικό της Βουλγαρίας είχε καταστήσει ιδιαίτερα δύσκολη τη θέση της, ο βυζαντινός στρατός ακολούθησε μια τακτική φθοράς του αντιπάλου μέσω τακτικών επιδρομών στα βουλγαρικά εδάφη μεταξύ 763 -772, ενώ ένα δίκτυο «φίλων» του αυτοκράτορα τον κρατούσε ενήμερο για τις εσωτερικές εξελίξεις. Μετά την άνοδο του Τελέριχου (768 – 777) στον βουλγαρικό θρόνο ο Κωνσταντίνος Ε΄ κινήθηκε προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας ως τη Βάρνα, όπου ήρθε η πρεσβεία από την Βουλγαρία με το αίτημα της σύναψης ειρήνης.¹⁷ Ο κυριότερος στόχος της συνθήκης που υπογράφηκε ήταν η αμοιβαία παύση των επιθετικών κινήσεων προς τα εδάφη της κάθε πλευράς και η διατήρηση της συνομολογημένης ειρήνης, επι της ουσίας η επισφράγιση του αμοιβαίου σεβασμού στα ισχύοντα εδαφικά σύνορα όπως αυτά είχαν επικυρωθεί με τις προηγούμενες συνθήκες. Παρά τους συμφωνηθέντες όρους ο ανταγωνισμός δεν έλαβε τέλος : Οι πληροφοριοδότες του αυτοκράτορα μετέφεραν την προετοιμασία επιδρομής του Βούλγαρου ηγεμόνα στη περιοχή του Βερζητίας, με αποτέλεσμα την άμεση εκκίνηση μιας νέας εκστρατείας στο Βόρειο σύνορο. Οι δύο πλευρές ήρθαν σε νέα ρήξη στην Λιθοσωρία κατά την οποία η Βουλγαρία ηττήθηκε. Ο Τελέριχος αποκαρδιωμένος, μη δυνάμενος να αναχαιτίσει τις αντιδράσεις του εξαγριωμένου λαού του, παραιτήθηκε από τον βουλγαρικό θρόνο.¹⁸ Την ίδια περίοδο συνέβη και ο θάνατος του βυζαντινού αυτοκράτορα εν μέσω της προετοιμασίας μιας νέας εκστρατείας.¹⁹

¹⁵ Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, 144 ¹⁻²

¹⁶ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 432 ²⁵⁻²⁷, Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, 77 ¹⁻⁴

¹⁷ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 447 ¹⁻⁹

¹⁸ Ο.π., 447 ⁹⁻²⁴

¹⁹ Ο.π., 448 ¹²⁻²³

Έτσι, κατά μια τυχαία ιστορική παραλληλία, έκλεισε ένα κεφάλαιο αλληπάλληλων βυζαντινό - βουλγαρικών στρατιωτικών συγκρούσεων που κατέληγαν στη συνομολόγηση αδύναμων συμφωνιών που παραβιάζονταν, σε έναν φαύλο κύκλο που έμοιαζε να καταλήγει εκ νέου στο σημείο εκκίνησης με διαφορετικά την εκάστοτε φορά πρόσωπα.

Η γένεση της ιδέας διεκδίκησης του Imperium Romanum (9^{ος} αι.)

Μέσα στον 9^ο αιώνα το Βυζάντιο είχε εισέλθει σε μια περίοδο πτώσης ως αποτέλεσμα των συνεχών διμέτωπων αγώνων του προηγούμενου αιώνα αλλά και των εσωτερικών προβλημάτων που προέκυψαν από την έριδα της Εικονομαχίας. Η κακοδιαχείριση των κρατικών υποθέσεων από την αυτοκράτειρα Ειρήνη (780-802) η δέσμευση στη χορήγηση ετήσιου φόρου στους Άραβες, η κένωση του αυτοκρατορικού ταμείου, η υποτίμηση του νομίσματος είναι ενδεικτικά της κατάστασης που επικρατούσε κατά τη περίοδο στην αυτοκρατορία. Σε αυτό το πλαίσιο, το Βυζάντιο δέχτηκε τη πρώτη αμφισβήτηση της οικουμενικότητάς του, από ένα μέτωπο που είχε από καιρό παραμελήσει : Το έτος 800, έλαβε χώρα η στέψη του Φράγκου βασιλέα Καρλομάγνου από τον πάπα Ανδριανό Β΄ (792-872).

Σε αυτή την ευνοϊκή ιστορική συγκυρία ανήλθε στον Βουλγαρικό Θρόνο ο Κρούμος (804-814) ο αντιπρόσωπος της δυναμικής πολιτικής των Βουλγάρων, που εγκαινίασε μια νέα περίοδο. Η φανερά ευάλωτη « *πρώτη και βασιλίσ των πόλεων πόλις* » παρά το πρόσφατο πλήγμα επί του γοήτρου της, εξακολουθούσε να ασκεί γοητεία στους σύγχρονούς της. Η αφορμή για την διεκδίκηση της Κωνσταντινούπολης δεν άργησε να δοθεί στον Βούλγαρο ηγεμόνα, όταν το 807 ο αυτοκράτορας Νικηφόρος (802-811) εκκίνησε μια εκστρατεία στο Βορρά που δεν κατόρθωσε ωστόσο να ολοκληρώσει, καθώς πληροφορήθηκε για την οργάνωση συνωμοσίας στην αυλή. Τον αμέσως επόμενο χρόνο, σε αντίδραση, ο Κρούμος εισέβαλε στις περιοχές του Στρυμόνα και μέσα σε διάστημα δύο ετών κατάφερε τη πτώση της στρατηγικής σημασίας πόλης Σαρδικής (σημ. Σόφια). Τον Μάρτιο του 811, συγκεντρώθηκε σε επιστράτευση το σύνολο του θεματικού στρατού σε μια επιθετική πορεία προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας. Ο χάνος,

αντιλαμβανόμενος το μέγεθος της απειλής έσπευσε στην επίτευξη συνθηκολόγησης με το Βυζάντιο. Η πρόταση απορρίφθηκε και εντός μιας διετίας αλώθηκε η Πλίσκα, η πρωτεύουσα του βουλγαρικού κράτους, σε μια σφοδρή πολιορκία, κατά την οποία τα βυζαντινά στρατεύματα πυρπόλησαν την αυλή του Κρούμου, που στο μεταξύ είχε τραπεί σε φυγή με το σύνολο του στρατεύματός του.²⁰

Σε αντίποινα, ο Κρούμος κατέλαβε την πόλη του Δεβελτού στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας την άνοιξη του 811 και μιμούμενος τους βυζαντινούς, έσυρε τους κατοίκους του κάστρου ως τη χώρα του. Με στόχο την οριστική κατάλυση του βουλγαρικού κράτους, ο αυτοκράτορας συνέχισε τις πολεμικές επιχειρήσεις αρνούμενος για δεύτερη φορά τα αιτήματα σύναψης ειρήνης. Οι Βουλγάροι συνέχισαν στη κατάληψη του λιμανιού της Μεσημβρίας το Νοέμβριο του ίδιου έτους.²¹ Ο βυζαντινός στρατός στη πορεία του προς το εσωτερικό της Βουλγαρίας, δέχτηκε αιφνιδιαστική επίθεση στη Βερσινικία, κατά την οποία το βυζαντινό στράτευμα ηττήθηκε και ο αυτοκράτορας με τους βυζαντινούς αξιωματούχους βρήκαν οικτρό θάνατο ενώ ο διάδοχος Σταυράκιος υπέκυψε αργότερα στα τραύματά του. Στη συνέχεια ακολούθησε ένας άγνωστος στους Βυζαντινούς πανηγυρισμός της Βουλγαρικής νίκης κατά τα έθιμα της στέπας : “ *τὴν δὲ Νικηφόρου κεφαλὴν ἐκκόψας Ὁ Κροῦμμος ἐκρέμασεν ἐπὶ ξύλου ἡμέρας ἱκανάς, εἰς ἐπίδειξιν τῶν ἐρχομένων εἰς αὐτὸν ἐθνῶν καὶ αἰσχύνην ἡμῶν . μετὰ δὲ ταῦτα λαβὼν ταύτην καὶ γυμνώσας τὸ ὅστον ἄργυρόν τε ἐνδύσας ἔξωθεν πίνειν εἰς αὐτὴν τοὺς τῶν Σκλαυνῶν ἄρχοντας ἐποίησεν ἐγκαυχώμενος. πολλῶν δὲ χηρῶν καὶ ὀρφανῶν ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ γέγονεν.*”²²

Μετά τη νίκη του 811 είναι βέβαιο πως η ιδέα της κατάλυσης της βυζαντινής αυτοκρατορίας εμπεδώθηκε στο μυαλό του Βούλγαρου ηγεμόνα, πρόθεση που δεν άργησε να εκφραστεί. Την άνοιξη του 813 ο Κρούμος αφού πολιορκήσε την Ανδριανούπολη βρέθηκε με ισχυρές δυνάμεις μπροστά στις πύλες της Κωνσταντινούπολης, λίγες μόλις ημέρες μετά την ενθρόνιση του Λέοντα Ε΄ (813-820). Τα τείχη ωστόσο άντεξαν στην επίθεση και η εκστρατεία κατέληξε σε νέες συζητήσεις μεταξύ των δύο πλευρών, με στόχο τη σύναψη μιας νέας συνθήκης

²⁰ Φιλίππου, *Το πρώτο Βουλγαρικό κράτος*, 82-83

²¹ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 499⁹⁻¹⁵

²² Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 491¹⁷⁻²⁴

προς την επίλυση ζητημάτων σχετικών με τα εδαφικά σύνορα, τους πρόσφυγες και τους σλαβικούς πληθυσμούς της βαλκανικής.²³

Ο Κρούμος εμφανίστηκε στην βυζαντινή αυλή άοπλος πιθανώς σε ένδειξη εμπιστοσύνης, τότε δέχτηκε αναπάντεχη επίθεση κατά την οποία λίγο έλειψε να χάσει τη ζωή του. Εξοργισμένος κινήθηκε προς την Ανδριανούπολη, τη λεηλάτησε και υπό τις διαταγές του ο βουλγαρικός στρατός επιδόθηκε σε βιαιότητες κατά του άμαχου πληθυσμού. Είναι άγνωστη η εξέλιξη των γεγονότων αν κατά τυχαία σύμπτωση ο Βούλγαρος ηγεμόνας δεν είχε υποστεί καρδιακή προσβολή τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή η οποία απέβη μοιραία. Ο διάδοχός του Ομουρτάγ (814-831), επιθυμώντας να επικεντρωθεί στην εσωτερική ανασυγκρότηση του κράτους του, ακολούθησε ειρηνική εξωτερική πολιτική και επανεκκίνησε τις διαπραγματεύσεις για την αναβλημένη συνθήκη.²⁴ Η τριακονταετής συνθήκη που υπογράφηκε το 815 μεταξύ του Λέοντα Ε' και Ομουρτάγ, επανάφερε το εδαφικό status quo των της περιόδου του Τέρβελι.²⁵ Έτσι, η επικράτησε η ηρεμία για μια περίοδο τριάντα χρόνων.

Ο εκχριστιανισμός των Βουλγάρων (9^{ος} αι.)

Κατά τη περίοδο ηρεμίας που επικράτησε, ο Βούλγαρος ηγεμόνας Ομουρτάγ ρύθμισε τα εσωτερικά ζητήματα της Βουλγαρίας με στόχο τη περαιτέρω εξασφάλιση της πολιτικής της υπόστασης. Θεωρείται ότι πέραν της ορθής πολιτικής κρίσης του, κατά τη συμφωνία της συνθήκης δρούσε σύμφωνα με τις επιταγές μιας “ κλίσεως προς υψηλότερα πολιτικά ιδεώδη”.²⁶

Μέσα σε αυτό το κλίμα ο Βόγορις (852-889) θέλησε να ενδυναμώσει το πολιτικό και πολιτιστικό υπόβαθρο του κράτους του, εγκαταλείποντας την πατρογονική θρησκεία των Βουλγάρων και υιοθετώντας την Χριστιανική πίστη. Κατά τη περίοδο η οι δύο εκκλησιαστικές

²³ Φιλίππου, *Το πρώτο Βουλγαρικό κράτος*, 99

²⁴ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, 117 ³²⁻³⁴

²⁵ Ostrogorsky, *Ιστορία* 72-73

²⁶ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία II* 185, κατά τη περίοδο εκκινούν οι πρώτες αναφορές στο Θείο στις πρωτο-βουλγαρικές επιγραφές καθώς και οι αναφωνήσεις, κατά το βυζαντινό πρότυπο.

έδρες βρισκόντουσαν σε ιδιαίτερο ανταγωνισμό στον αγώνα για την ένταξη των γειτονικών λαών και κυρίως αυτών της Χερσονήσου του Αίμου στην σφαίρα επιρροής της μίας ή της άλλης πλευράς. Όταν η ρωμαϊκή εκκλησία έδρασε προς τον προσηλυτισμό της Βουλγαρίας, κατά την ίδια περίοδο που οι Φράγκοι ηγεμόνες επιχειρούσαν την πολιτική διείσδυση στη Βουλγαρία μέσω της σύναψης συμμαχίας, το Βυζάντιο αντέδρασε με στρατιωτική εισβολή από ξηρά και θάλασσα στα βουλγαρικά εδάφη, φέρνοντας τον Βόγορη προ τετελεσμένων γεγονότων καθώς μεγάλο μέρος του στρατού του βρισκόταν καθοδόν για την υποστήριξη του Φράγκου βασιλέα στην αντιμετώπιση αποστασίας. Έτσι ο Βόγορης το 864 δέχτηκε το βάπτισμα, μετονομάστηκε σε Μιχαήλ και το βουλγαρικό βασίλειο εισήχθη στους κόλπους του Ορθόδοξου ποιμνίου.²⁷ Ιδρύθηκε η Αρχιεπισκοπή Βουλγαρίας και ο Πατριάρχης Ιγνάτιος (846-858, 867-877) χειροτόνησε τον πρώτο Αρχιεπίσκοπο της βουλγαρικής Εκκλησίας.²⁸

Η νέα πραγματικότητα κατέστησε ευκολότερη τη συνεργασία και ωφέλησε τις διπλωματικές ενέργειες μεταξύ των δύο μερών. Σε κείμενο πανηγυρικού ανώνυμου λόγου συνταγμένου κατά τον 10ο αιώνα διαβάζουμε για τους Βουλγάρους : *“μηκέτι Σκύθης καὶ βάρβαρος καὶ τὸ καὶ τὸ καλούμεθα, χριστιανοὶ δὲ πάντες καὶ Θεοῦ τέκνα καὶ ὠδῖνες τοῦ πνεύματος καὶ λεγόμεθα καὶ δεικνύμεθα.”*²⁹ [...] *υἱοθετηθέντων αὐτῶν καὶ Θεῶ ἡμῶν καὶ ἀπομαθόντων μὲν ἤδη τὰ τῶν ἀμαξοβίων τε καὶ νομάδων, μεταμαθόντων δὲ τὸ τῆς χάριτος εὐαγγέλιον*”³⁰

Συμεών ως διεκδικητής της βυζαντινής αυτοκρατορίας (914 – 927)

Ο διάδοχος του Βόγορη-Μιχαήλ, Βλαδίμηρος (889-893) έδειξε τάσεις επιστροφής στην πατροπαράδοτη Θρησκεία των Βουλγάρων. Ο αποσυρμένος σε μοναστήρι πατέρας του τότε επενέβη και τον καθαίρεσε από τον βουλγαρικό θρόνο, παραχωρώντας τη θέση στον

²⁷ Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού, 824

²⁸ Ταρνανίδης, Διαμόρφωσις, 62

²⁹ Σταυρίδου Ζαφράκα, Ανώνυμος λόγος, 368 ¹²⁻¹⁴

³⁰ Ο.π., 372 ¹⁵⁻¹⁷

δευτερότοκο γιο του Συμεών(893-927), ο οποίος έμελλε να γίνει ο εκφραστής της αυτοκρατορικής ιδέας που γεννήθηκε το 811 από τον Κρούμο.

Μεγαλώνοντας ως αιχμάλωτος στη βυζαντινή αυλή, ο Βούλγαρος Συμεών ήταν εξοικειωμένος με την Βυζαντινή πολιτική ιδεολογία, είχε λάβει ελληνική παιδεία και είχε γνωρίσει από κοντά την αίγλη της Κωνσταντινούπολης. Ως αφορμή της εκδήλωσης των επιθετικών τάσεων του, στάθηκε η μεταβολή των ισχύοντων εμπορικών κανόνων και η αύξηση των τελωνειακών δασμών από τον αυτοκράτορα Αλέξανδρο (912-913) και τον πρωθυπουργό του, Ζαούτζη.³¹

Μετά από μια πρώτη επικράτηση των Βουλγάρων στη δυτική Θράκη, οργανώθηκε συντονισμένη επίθεση των ενωμένων Βυζαντινό-ουγγρικών δυνάμεων υπό τον Νικηφόρο Φωκά. Ήταν η ήττα του Συμεών από τους Ούγγρους στον Δούναβη που τον οδήγησε στην αίτηση διαπραγματεύσεων για τη σύναψη μιας νέας συνθήκης με το Βυζάντιο. Ωστόσο η χρήση στρατιωτικής επικουρίας από τους Πετсенέγκους επέφερε τη σφαγή των Ούγγρων συμμάχων και την ήττα των Βυζαντινών στο Βουλγαρόφυγον, κοντά στην Ανδριανούπολη (896). Ακολούθησαν μακρές διαπραγματεύσεις μεταξύ των δύο πλευρών, που οδήγησαν στη σύναψη συνθήκης ειρήνης, οι όροι της οποίας δεν σώζονται.³²

Η ειρήνη ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η βυζαντινή πλευρά κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες να τη διατηρήσει, άρχισε να απειλείται όταν στον θρόνο της αυτοκρατορίας ανήλθε ο ανήλικος διάδοχος του Λέοντα ΣΤ΄(886-911) . Περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο, ήταν φανερό ότι η Βουλγαρική πλευρά, έχοντας κατακτήσει την εικόνα πια ενός πιστού αντίγραφου της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δεν αποσκοπούσε μόνον στην εδαφική επέκταση, αλλά στην ίδρυση νέας χριστιανικής οικουμενικής αυτοκρατορίας στη θέση της.

Η άρνηση του μονοκράτορα πια Αλέξανδρου (912-913) να καταβάλει την ετήσια χορηγία στη Βουλγαρία σε συνδυασμό με την κακομεταχείριση των Βούλγαρων απεσταλμένων το έτος 912, παρείχε την ιδανική αφορμή για την έναρξη ενός νέου κύκλου επιθέσεων από τον Συμεών, ο οποίος τον επόμενο χρόνο παρουσιάστηκε απειλητικός μπροστά από τα τείχη της

³¹ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, 176 ⁸⁰⁻⁸⁸

³² Συνεχιστής Γεώργιου Μοναχού, 855

πρωτεύουσας.³³ Μετά την αποτυχία εκπόρθησής τους, αναζητήθηκε η διπλωματική λύση. Στις διαπραγματεύσεις που ακολούθησαν είχε σημαίνοντα ρόλο ο Πατριάρχης και μέλος της αντιβασιλείας Νικόλαος Μυστικός και συμφωνήθηκε μια συνάντηση στα ανάκτορα, που έλαβε χώρα τον Αύγουστο του 913. Μετά από μακρές συζητήσεις, ο Πατριάρχης έδωσε την ευχή του στον Συμεών ο οποίος επέστρεψε στη χώρα του, χωρίς ωστόσο να έχει επιτευχθεί κάποια συμφωνία. Στη συνέχεια η βυζαντινή πλευρά επιχείρησε την συντριβή των Βουλγάρων σε συνεργασία με τους προηγουμένως συμμάχους του Συμεών, Πετσενέγκους. Με αρχιστράτηγο τον Λέοντα Φωκά, κινητοποιήθηκε θεματικός στρατός και στόλος, σε μια εκστρατεία στην Αγχιάλο του Εύξεινου πόντου, που κατέληξε σε πανωλεθρία για την αυτοκρατορία (917).³⁴

Ο Συμεών στο επόμενο διάστημα επιδόθηκε με τον στρατό του σε ληηλασίες κατά μήκος της Μακεδονίας και της Θράκης, κατά τη διάρκεια των οποίων “*έπαρθεις αὐτοκράτορα εαυτὸν ἀνακηρύττειν Ῥωμαίοις ἐκέλευεν*”.³⁵ Η βυζαντινή διοίκηση επιχείρησε την εξασφάλιση συμμαχιών με όλους τους λαούς πέραν του Εύξεινου Πόντου, Ρώσους, Αλανούς, Πετσενέγκους και Ούγγρους. Τότε ο Νικόλαος Μυστικός, που βρισκόταν σε συνεχή αλληλογραφία με τον Βούλγαρο ηγεμόνα ως και εκείνο το σημείο τον ενημέρωσε για την επικείμενη συμμαχία. Έτσι, τέθηκαν όρια στον Συμεών ο οποίος συμφώνησε τελικώς στην επανεκκίνηση των διαπραγματεύσεων. Η συνάντηση των δύο ηγεμόνων έλαβε χώρα το φθινόπωρο του 924 στο Κοσμίδιον με παρατεταμένες τις δυνάμεις και των δύο πλευρών σε μια επίσημη τελετή.³⁶ Οι όροι της συνθήκης δεν είναι γνωστοί στη σύγχρονη έρευνα, ελλείψει καταγραφής τους στις σωζόμενες πηγές. Όπως προκύπτει από τις επιστολές της αυτοκρατορικής γραμματείας προς την βουλγαρική αυλή, ορίστηκε η επιστροφή των κατακτημένων εδαφών στην αυτοκρατορία με αντάλλαγμα μεγαλύτερες ποσότητες ετήσιας χορηγίας χρυσού προς τη Βουλγαρία ενώ το αίτημα του Συμεών για αποδοχή της νέας του τιτλοφορίας δεν έγινε δεκτό από τη βυζαντινή πλευρά. Το

³³ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν* 195 ⁹⁵⁻¹⁰³

³⁴ Ό.π., 202 ⁷¹ - 204 ¹⁷

³⁵ Λέων Διάκονος, *Ιστορία VII*, 123 ⁸⁻⁹

³⁶ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, 200 ¹²⁻²⁴

κλίμα εντάθηκε όταν ο Συμεών αυτοτιτλοφορήθηκε σε επιστολή του ανοιχτά ως “ βασιλέας Ρωμαίων”.³⁷

Μέσα στο ίδιο έτος ο Συμεών κινήθηκε κατά του σερβικού βασιλείου του Ζαχαρία καθώς μετά από κάποιο διάστημα αμφιταλάντευσης, είχε επικρατήσει η φιλοβυζαντινή μερίδα της σερβικής διοίκησης. Την κατέκτησε και κινήθηκε βορειότερα επιχειρώντας την εισβολή στην Κροατία, όπου και ηττήθηκε και αναγκάστηκε σε συνθηκολόγηση. Κατά επανάληψη της ιστορίας, ο θάνατος ανέκρινε τα σχέδια του Βούλγαρου ηγεμόνα για μια νέα στρατιωτική κίνηση προς την πολυπόθητη Κωνσταντινούπολη και έφερε την ηρεμία (927).

Τον Συμεών διαδέχτηκε ο μετριοπαθέστερος Πέτρος (927-969), ο οποίος έσπευσε προς την επίτευξη συνεννόησης με τη βυζαντινή πλευρά. Οι διαπραγματεύσεις έληξαν με την συνομολόγηση συνθήκης Ειρήνης, που επισφραγίστηκε με την συμφωνία σύναψης γάμου μεταξύ του Πέτρου και της Μαρίας Λεκαπηνής, εγγονή του Ρωμανού Α΄. Αντί του τίτλου του *βασίλεα Ρωμαίων* που ζήτησε ο προκάτοχός του, στον Πέτρο αναγνωρίστηκε αυτός του *βασίλεα* εντός των ορίων του βασίλειού του.³⁸

Οι εξελίξεις του 10ου αιώνα

Οι ειρήνη που επιτεύχθηκε το 927 και διατηρήθηκε για διάστημα τριάντα έξι ετών διαταράχθηκε, λόγω ενός απροόπτου αναφορικά με τη μεθοριακή άμυνα της αυτοκρατορίας, την οποία φαίνεται πως όφειλαν να ενισχύουν οι Βούλγαροι σύμμαχοι. Αγνώστω λόγω, δεν εμπόδισαν τους Ούγγρους να εισβάλουν πάνω της μιας φορές στα βυζαντινά εδάφη και να λεηλατήσουν τη Θράκη. Σε αντίποινα, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς, κακομεταχειρίστηκε

³⁷ Darrouzès - Westerink, *Theodore Daphnopates Correspondence*, 57 - 85

³⁸ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, 222 ¹² -223 ⁵⁰

τους Βούλγαρους πρεσβευτές, όταν έφτασαν στην πρωτεύουσα το 968 αιτούμενοι τη προβλεπόμενη ετήσια χορηγία.³⁹

Στη συνέχεια ο αυτοκράτορας ανέθεσε στους συμμάχους του Ρως, την αντιμετώπιση του κινδύνου. Οι τελευταίοι το καλοκαίρι του 968 υπό τον τσάρο Σβιατοσλάβο 968, κατέβηκαν τον Δούναβη και σημείωσαν νίκη κατά των Βουλγάρων, την οποία ωστόσο θεώρησαν την αρχή μιας επιβολής προσωπικής εξουσίας στη περιοχή. Λόγω επαναστατικής κίνησης των Πετσενέγκων, η δράση του Σβιατοσλάβου ανακόπηκε ως το 969, όταν επιτέθηκε εκ νέου στη Βουλγαρία, *όνειροπολῶν τε τὴν τῆς χώρας κατάσχεσιν τῶν Μυσῶν*.⁴⁰

Τότε έγινε αντιληπτό στη βυζαντινή πλευρά η αναγκαιότητα της διατήρησης της συμμαχίας με τους γείτονες, υπό την απειλή την αντικατάστασής τους με τους δυναμικότερους Ρώσους πόσο μάλλον όταν κατά το ίδιο έτος στο Βουλγαρικό θρόνο ανήλθε ο βυζαντινός από τη μητέρα του, Βορίσης (969-977) Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του επόμενου αυτοκράτορα, Ιωάννη Τζιμισκή(969-976), ήταν το ρωσικό ζήτημα που θα αποτελούσε το νέο πεδίο συγκέντρωσης των αυτοκρατορικών στρατιωτικών κινήσεων για τα επόμενα χρόνια, με αποτέλεσμα την αποφόρτιση των βυζαντινό-βουλγαρικών υποθέσεων. Στο πλαίσιο των συγκρούσεων, που έλαβαν χώρα σε βουλγαρικό έδαφος λόγω της Ρωσικής καθόδου στις περιοχές, ο Τζιμισκής αιχμαλώτισε τον Βούλγαρο βασιλέα Βορίση, συμπεριφερόμενος με φιλικό τρόπο, ενώ παράλληλα ελευθέρωσε τους αιχμαλώτους. Αντίθετα, η κακομεταχείριση των αιχμαλώτων από τον Σβιατοσλάβ, οδήγησε στην προσφυγή όσων ντόπιων είχαν συμπράξει μαζί του στη βυζαντινή πλευρά. Μετά από τη νίκη των Βυζαντινών και τη συνθηκολόγηση με τον τσάρο, ο Τζιμισκής επέστρεψε θριαμβευτής στην Κωνσταντινούπολη, όπου έλαβε χώρα μια μεγαλοπρεπής τελετή, κατά την οποία αφαίρεσε δημοσίως τα βασιλικά σύμβολα του Βορίση, και τιτλοφόρησε τον Βούλγαρο ηγεμόνα *μάγιστρο*, δηλώνοντας ότι πλέον η Βουλγαρία έπαυε να υπάρχει ως ανεξάρτητο βασίλειο. Σε αυτό το πλαίσιο η νεότερη έρευνα τοποθετεί και την

³⁹ Λέων Διάκονος, *Ιστορία IV*, 62 ²⁻¹¹

⁴⁰ Ο.π., VII 77 ¹⁹

κατάργηση του βουλγαρικού Πατριαρχείου, στο οποίο είχε στο μεταξύ αναβιβαστεί η αρχιεπισκοπή Αχρίδας.⁴¹

Η επανάσταση των Κομητόπουλων (976)

Αμέσως μετά τον θάνατο του Τζιμισκή εκδηλώθηκαν τάσεις επαναστάσεως του βουλγαρικού κράτους, που ούτως ή άλλως μάλλον είχε υποταχθεί κατά μέρος από την βυζαντινή αυτοκρατορία ή διοικούταν με χαλαρούς κανόνες από τη κεντρική διοίκηση.⁴² Κοιτίδα της επαναστατικής κίνησης ήταν η κεντρική Βαλκανική και πρωτεργάτες μέλη της οικογένειας των Κομητόπουλων, πιθανώς αρμενικής ή βλάχικης καταγωγής, που προηγουμένως ήταν μέλη επίλεκτου στρατιωτικού βυζαντινού σώματος.⁴³ Η έκρυθμη κατάσταση που επικρατούσε στην Μ. Ασία λόγω των στασιαστικών κινήσεων του Βάρδα Σκληρού, καθιστούσαν αδύνατη τη κινητοποίηση σημαντικής βυζαντινής στρατιωτικής δύναμης προς αντιμετώπιση της επανάστασης στη Βαλκανική. Η πρώτη στρατιωτική κίνηση κατά των Κομητόπουλων έγινε το 986, στα ορεινά εδάφη της Σαρδικής (σημ. Σόφια), όπου το βυζαντινό στράτευμα υπό τον Βασίλειο Β΄ (976-1025) ηττήθηκε.⁴⁴

Μέχρι το 994 κι ενώ στην αυτοκρατορία βρισκόταν σε εξέλιξη πόλεμος στο ανατολικό σύνορο με τους Φατιμίδες Άραβες της Αιγύπτου, ο Συμεών είχε φτάσει ως τον ισθμό της Κορίνθου. Το 997, σημειώθηκε σημαντική βυζαντινή νίκη, υπό τον στρατηγό Νικηφόρο Ουρανό, που εξώθησε τις πολεμικές επιχειρήσεις και τον Σαμουήλ βορειότερα, στα εδάφη της σερβικής Μακεδονίας. Αφού προσάρτησε τις περιοχές της Διόκλειας και της Ρασκίας, αιχμαλώτισε τον Σέρβο ηγεμόνα Βλαδίμηρο, σύμμαχο των Βυζαντινών. Μετά την εξασφάλιση της ειρήνης στο ανατολικό σύνορο το 1001, ο Βασίλειος Β΄ εκκίνησε μια μεγάλη εκστρατεία προς τον Βορρά που κατέληξε ως τη περιοχή των Σκοπίων τα οποία και κατέλαβε μέσα στον επόμενο χρόνο. Μετά από σειρά πολεμικών επιχειρήσεων έλαβε χώρα η μάχη του Κλειδίου

⁴¹ Ταρνανίδης, Διαμόρφωσις 77 - 80

⁴² Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 159

⁴³ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, 328 - 329

⁴⁴ Λέων Διάκονος, *Ιστορία Χ*, 171-173, αυτόπτης μάρτυρας ο ίδιος (μέλος βασιλικής συνοδείας)

(1014 η οποία έληξε με τη θριαμβευτική νίκη των Βυζαντινών, και οδήγησε στην οριστική κατάλυση του βουλγαρικού κράτους για την επόμενη εκατονταετία, τη θέση του οποίου πήραν δύο θέματα (*θέμα Βουλγαρίας, Παρίστριον θέμα*) .⁴⁵

Το μεσοδιάστημα (1018-1185)

Η περίοδος μεταξύ της κατάλυσης του βουλγαρικού κράτους από το Βασίλειο Β (1018) και της ανόδου της βουλγαρικής αυτοκρατορίας των Ασενιδών (1185), αποτελεί μια παρένθεση για την βουλγαρική ιστορική σκοπιά. Κατά τη διάρκεια των ετών που μεσολάβησαν, στη βυζαντινή αυτοκρατορία έλαβαν χώρα τα ιστορικά γεγονότα που διαμόρφωσαν τις συνθήκες που κατέστησαν δυνατή την βουλγαρική επάνοδο. Η αυτοκρατορία που παρέδωσε ο Βασίλειος Β΄ διέφερε κατά πολύ από αυτή της δυναστείας των Αγγέλων αυτοκρατόρων του 1185. Η τραγική ήττα του Βυζαντίου το 1071 από τις σελτουζικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια της μάχης του Ματζικέρτ και η κατάληψη του τελευταίου βυζαντινού οχυρού της Κάτω Ιταλίας (της Βάρης) το ίδιο έτος από τις Νορμανδικές δυνάμεις είναι τα κυριότερα πλήγματα που δέχτηκε η αυτοκρατορία σε “παγκόσμιο” επίπεδο κατά τη περίοδο.

Επιπλέον, η ενδυνάμωση της Ουγγρικής δύναμης με την κατάληψη της Κροατίας και της Δαλματίας (1102 - 1105) σε συνδυασμό με την ανεξαρτητοποίηση του σερβικού βασιλείου της Ρασκίας από τη βυζαντινή διοίκηση (1116), δημιούργησαν νέα πεδία ανταγωνισμού στη Βαλκανική. Παράλληλα τα νομαδικά φύλα των Κουμάνων, Πετσενέγκων και Ούζων διέσχιζαν ανεμπόδιστα ανά τακτά διαστήματα τον Δούναβη, λεηλατώντας και καταστρέφοντας τις περιοχές και δημιουργώντας κλίμα ανασφάλειας στου εκεί πληθυσμούς.⁴⁶

Την ίδια περίοδο, η άνοδος των ναυτικών οικονομικών δυνάμεων της Δύσης στη Μεσόγειο έπληξε ανεπανόρθωτα την εμπορική δράση του Βυζαντίου, και γενικότερα την οικονομία της αυτοκρατορίας, ενώ το βαρύτατης σημασίας σχίσμα των εκκλησιών του 1050, διεύρυνε περαιτέρω το χάσμα μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης. Οι έναρξη των σταυροφοριών

⁴⁵ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, 346 - 349 .

⁴⁶ Nystazopoulou - Pelekidou , *Domination Byzantine*, 10

ήταν επίσης ένας σημαντικός παράγοντας αναταραχών με αντίκτυπο και στην βυζαντινή πλευρά.⁴⁷ Μετά από ένα σύντομο διάλειμμα καλής διοίκησης της αυτοκρατορίας από τους πρώτους Κομνηνούς, με επιτυχίες και στο στρατιωτικό επίπεδο, η αυτοκρατορία είχε εισέλθει σε μια περίοδο κρίσης που τη καθιστούσε ευάλωτη σε φυγόκεντρες τάσεις .

Η επανάσταση του 1040-1041

Κατά τη περίοδο βασιλείας του Μιχαήλ Δ΄ (1034-1041), εκδηλώθηκε η πρώτη επαναστατική κίνηση των υποταγμένων Βουλγάρων κατά της κεντρικής διοίκησης. Το δυσανεσθημένο από τη βαριά φορολογία και “ *λίαν όριγνώμενον έλευθερίας* ”⁴⁸ βουλγαρικό γένος επαναστάτησε το καλοκαίρι του 1040 καθοδηγούμενο από τον εγγονό του Σαμουήλ, Πέτρο Δελεάνο.⁴⁹ Καθοριστικής σημασίας στην εξέλιξη των γεγονότων ήταν η μεταβολή με πρωτοβουλία του Ιωάννη Ορφανοτρόφου, του καθεστώτος είσπραξης των φόρων σε είδος, που ήταν σε ισχύ από την περίοδο του 1014, καθώς είχε κριθεί ως πιο ταιριαστό στην αγροτική οικονομία της περιοχής.⁵⁰ Προς την αντιμετώπιση του στασιαστή στάλθηκε ο, επίσης βουλγαρικής καταγωγής και μέλος της βουλγαρικής βασιλικής οικογένειας, Πέτρος Αλουσιάνος, στρατηγός Θεοδοσιουπόλεως. Προσποιούμενος τον συνεργάτη τους, εισήλθε στο στρατόπεδο των ομοεθνών του οι οποίοι βάδιζαν κατά της Θεσσαλονίκης. Αφού η πολιορκία αντιμετωπίστηκε επιτυχώς από τον διοικητή Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο, ο Αλουσιάνος συνέλαβε τον Δελεάνο και τον τύφλωσε.

Μετά την επιστροφή του Αλουσιάνου στα βυζαντινά ανάκτορα, ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών του και της καλής πίστης στη βυζαντινή αυτοκρατορία που υπέδειξε, του απονεμήθηκε ο τίτλος του *μαγίστρου*.⁵¹ Ο Μιχαήλ Δ΄ στη συνέχεια οργάνωσε εκστρατεία (1041) στα βαλκανικά εδάφη που είχε αποτελέσμα την λύση της αποστασίας και την επαναφορά της τάξης στη Βαλκανική.

⁴⁷ Ό.π., 14 -15

⁴⁸ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, 409 ³

⁴⁹ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, 409-414, Ψελλός, *Χρονογραφία Α΄*, 76-82

⁵⁰ Wolff, *Second Bulgarian Empire*, 179

⁵¹ Ό.π., 182

Σχολιασμός σχέσεων όπως προκύπτουν από τα ιστορικά γεγονότα και τις συνθήκες : (7ος - 11ος αι.)

Όπως προκύπτει από την εξιστόρηση των γεγονότων μεταξύ 7^{ου} και 11^{ου} αιώνα, οι σχέσεις μεταξύ Βουλγάρων και Βυζαντινών ήταν εξ αρχής ανταγωνιστικές. Από τη μια πλευρά, το Βυζάντιο δεν μπορούσε να δεχτεί την εγκατάσταση ενός νέου λαού εντός των ορίων της αυτοκρατορίας και ήταν κοινός τόπος ότι η μετακίνησή τους κάτω από τον Δούναβη αποτελούσε μια προσωρινή κατάσταση, η οποία σύντομα θα διορθωνόταν. Από την άλλη πλευρά οι Βούλγαροι έχοντας πραγματοποιήσει τη κάθοδο τους, διαμόρφωσαν μια *de facto* κατάσταση. Προσβλέποντας σε μια μόνιμη εγκατάσταση, επιζητούσαν την νομική κατοχύρωση της παραμονής τους εντός των ορίων της βυζαντινής επικράτειας από τον αυτοκράτορα εκβιάζοντας τη συγκατάθεση του μέσω της πραγματοποίησης τακτικών επιθέσεων στις γειτονικές βυζαντινές πόλεις.⁵² Οι Βυζαντινοί, βρισκόμενοι προ τετελεσμένων γεγονότων, σύναψαν τη πρώτη συνθήκη με τους νέους γείτονες, γεγονός που δεν στερούταν πολιτικής βαρύτητας, καθώς η υπογραφή συνθήκης με ένα «βάρβαρο» έθνος, αποτελούσε ταυτόχρονα μια έμμεση ένδειξη αναγνώρισης της πολιτικής του υπόστασης.

Στη πορεία των ετών συνομολογήθηκαν κι άλλες συνθήκες μεταξύ των δύο πλευρών . Η «φιλία» μεταξύ Βυζαντινών και Βουλγάρων ήταν σαφέστατα αποτέλεσμα διπλωματικής αναγκαιότητας, καθώς ήταν φανερό ότι δεν υπήρχε ειλικρινής διάθεση πραγματικής συμφιλίωσης. Το γεγονός ότι, σύμφωνα με τις πηγές ο Κωνσταντίνος Ε΄ είχε εξασφαλίσει ένα δίκτυο κρυπτών φίλων στα εδάφη της Βουλγαρίας είναι ενδεικτικό του κλίματος που επικρατούσε. Σε αυτό το πλαίσιο, κατά τη διάρκεια της απόπειρας συνωμοτικού κινήματος από τον έκπτωτο Αναστάσιο, οι Βούλγαροι, παρά τις δεσμεύσεις της συνθήκης του 717 και πιθανώς μετά από δωροδοκία, συνέπραξαν με τον υποψήφιο ανταπαιτητή κατά του αυτοκράτορα. Όπως

⁵² Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, 172

φαίνεται από τη περιγραφή των γεγονότων στη πηγή, οι συνεργάτες του Αναστασίου, παρέδωσαν τους υπαίτιους στον αυτοκράτορα Λέοντα, μόνον όταν είχαν πια φτάσει στην Ηράκλεια και είχαν αντιληφθεί ότι το κίνημα θα αποτύγχανε. Το γεγονός ότι μετά την απλή επίπληξη του αυτοκράτορα αποχώρησαν είναι ενδεικτικό ότι δεν πίστευαν σε κάποια ιδέα δικαιοσύνης, δεν είχαν κάποια πεποίθηση ότι ο έκπτωτος Αναστάσιος δικαιούταν τον θρόνο, δρούσαν απλώς ως πολεμιστές που είχαν λάβει αμοιβή για τις υπηρεσίες τους και ότι, κατά πάσα πιθανότητα δεν υποκινούνταν από κάποιο ιδεώδες ή κάποια πρόθεση ηγεμονίας.

Αυτό θα έρθει στον 9^ο αιώνα και την άνοδο του Κρούμου που σηματοδοτεί μια νέα εποχή στη βουλγαρική ιστορία. Πλέον το βουλγαρικό κράτος διέπεται από μια υπό διαμόρφωσή ακόμα ιδεολογία, η οποία σε μεγάλο βαθμό αποτελούσε αντίγραφο της Βυζαντινής πολιτικής πολιτικής σκέψης και κοσμοθεωρίας. Στη βουλγαρική νίκη του 813 και τον θρίαμβο στη Κωνσταντινούπολη, σε συνδυασμό με τη συντριβή των Χαζάρων (803) εντοπίζονται τα πρώτα σπέρματα της ιδέας ενός Βουλγαρικού *Imperium* στη θέση του βυζαντινού. Ενδεικτική είναι και η τελετή του Κρούμου αλλά και το γεγονός ότι έφτασε στη- συμβολικής σημασίας για τους Βυζαντινούς - Χρυσή Πύλη από όπου εισέρχονταν οι αυτοκράτορες τροπαιούχοι μετά από νικητήριες εκστρατείες. Για την υλοποίηση του σκοπού, στο βουλγαρικό κράτος ξεκίνησε η διαδικασία υιοθέτησης της βυζαντινής πολιτικής ιδεολογίας, που στηριζόταν ως γνωστόν στον Χριστιανισμό, τον οποίο και θα ασπάζονταν σε επόμενο στάδιο.⁵³

Ο εκχριστιανισμός του Βουλγαρικού κράτους μέσα στον ίδιο αιώνα οδήγησε στη περαιτέρω εμπέδωση των βυζαντινών επιρροών, ολοκληρώνοντας την διαδικασία. Επιπλέον, η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε από τη Πλίσκα στη Πρεσθλάβα, όπου εγκαταστάθηκε και η έδρα της Βουλγαρικής αρχιεπισκοπής, κοντά στη Μονή Παντελεήμωνος. Η Πρεσθλάβα έγινε η έδρα υποβιβάζοντας την Πλίσκα, η οποία έφερε αναμνήσεις των καιρών των Ούννων. Κατά τη περίοδο του Συμεών προωθήθηκε η μετάφραση των αγιολογικών κειμένων της Χριστιανοσύνης, με αποτέλεσμα τη μεταφορά στη σλαβονική μεγάλου όγκου έργων. Πρόσθετα στα νέα ανάκτορα κυριαρχούσαν βυζαντινά εθιμοτυπικά πρότυπα και μεγάλη χλιδή.⁵⁴ Φαίνεται ότι οι Βούλγαροι

⁵³ Φιλίππου, *Το πρώτο Βουλγαρικό κράτος*, 84 -87

⁵⁴ Runciman, *History*, 138

ηγεμόνες στόχευαν πλέον να αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη των ανώτατων δυνάμεων της εποχής, απολλύνοντας το “ βαρβαρικό ” παρελθόν τους.

Κατά την περίοδο 912 - 913 όταν οι βυζαντινό - βουλγαρικές σχέσεις εντάθηκαν, στη διαδικασία των διαπραγματεύσεων, η νέα πραγματικότητα της κοινής πίστης έδωσε ένα σημαντικό “όπλο” στον επικεφαλής της βυζαντινής πλευράς Νικόλαο Μυστικό. Ο Πατριάρχης, όντας συν τοις άλλοις και πνευματικός πατέρας του Βούλγαρου ηγεμόνα, επικαλέστηκε τη χριστιανική διδασκαλία προκειμένου να συγκινήσει τον Συμεών, η θρησκευτικότητα του οποίου δεν έχει αμφισβητηθεί ποτέ από την νεότερη έρευνα. Στην επιστολογραφία του Πατριάρχη προς τον Συμεών κυριαρχεί ο νοθετικός τόνος και η προσπάθεια να γίνει κατανοητό στον Βούλγαρο ηγεμόνα ότι βάδιζε εναντία στον λόγο του Θεού στον οποίο και ο ίδιος πίστευε.⁵⁵ Η επιχειρηματολογία του Πατριάρχη κινείται γύρω από το μοτίβο της διαφύλαξης της σωτηρίας της ψυχής του Βούλγαρου ηγεμόνα, που θα ματαίωνε αυτομάτως μια πράξη τόσο αθέμητη στα θεία, όσο η εκκίνηση άνισου πολέμου, καθώς “ *ὁ τυραννεῖν βουληθεὶς ὀρφανὸν βασιλέα καὶ νήπιον οὐ μόνον ἔργον τυράννου ποιεῖ, ἀλλὰ ληστοῦ καὶ ἄρπαγος καὶ πάντων ἀνθρώπων βιαιοτάτου*”.⁵⁶ Η κοινή πίστη στην Ορθοδοξία, μίκρυνε το χάσμα μεταξύ του Βυζαντίου και Βουλγαρίας και παρείχε μια κοινή γλώσσα επικοινωνίας κατά τις διαδικασίες των διαπραγματεύσεων, οι οποίες έκλεισαν με την παραχώρηση της ευλογίας του Πατριάρχη προς το πνευματικό του τέκνο, έξω από τα ανάκτορα της Κωνσταντινούπολης.

Στη συνθήκη του 927 κυριαρχεί μια τάση επίδειξης της ειρηνικής σχέσης και της συμφιλίωσης, γεγονός που προβλήθηκε από την πανηγυρική μορφή του γάμου της Μαρίας Λεκαπηνής με τον Βούλγαρο βασιλέα, το ίδιο το γεγονός εξάλλου ήταν μια κίνηση διπλωματική και πολιτική, δηλωτική των σχέσεων καλής γειτνίασης που επιχειρούσαν να διατηρήσουν οι δύο δυνάμεις. Μετά την πρόσκαιρη αναταραχή του έτους 969, που προκλήθηκε από τους λανθασμένους χειρισμούς του Νικηφόρου Φωκά, επιχειρήθηκε η επανασύνδεση μέσω, για άλλη μια φορά της σύναψης βασιλικού συνοικεσίου.⁵⁷ Οι δύο δυνάμεις απειλούνταν εξίσου από την

⁵⁵ Nicolai I *Epistolae*, 34¹⁶⁴⁻¹⁶⁷ “ *Ἐγὼ τέκνον ἐμόν, ἐξ ὅλης σε φιλήσας ψυχῆς φιλίαν τοῦ πνεύματος καθάραν, ὡς Χριστιανικώτατον, ὡς δικαιοτάτον, ὡς κατὰ πάντα θεοῦ θεράποντα καὶ αὐτῷ ἀρέσκειν μελετῶντα* ”

⁵⁶ Ο.π., 34 ¹⁴⁷⁻¹⁴⁹

⁵⁷ Λέων Διάκονος, *Ιστορία V*, 79 ¹⁸⁻²⁰

αναδυόμενη ρωσική και αναγνώριζαν τη σημασία σε αυτή τη συγκυρία της σύμπραξης απέναντι της.

Σύμφωνα με τον Λέοντα Διάκονο, κατά τη διάρκεια των διαδικασιών επαναπροσέγγισης των Βουλγάρων, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος “ *τῆς θρησκείας αὐτοὺς ὑπεμίμνησκε, τὰ Χριστιανῶν γὰρ ἀναντιρρήτως πρεσβεύουσιν οἱ Μυσοὶ* ”.⁵⁸ Όπως το είχε πράξει και ο Πατριάρχης το 927, έτσι και ο Νικηφόρος Φωκάς, επικαλέστηκε τη κοινή πίστη στον Χριστιανισμό για να συγκινήσει τους “*ὁμοθρήσκους*”⁵⁹ Βουλγάρους, και να εξασφαλίσει την συνδρομή τους στην αντιμετώπιση των Ρώσων, που κατά τη περίοδο δεν είχαν ακόμα εκχριστιανισθεί. Όταν το 971, το ρωσικό μέτωπο είχε ξεκαθαρίσει υπέρ των Βυζαντινών και ο βυζαντινός αυτοκράτορας δεν χρειαζόταν πια να εξασφαλίζει την αποτροπή σύναψης Βούλγαρο-ρωσικού μετώπου, δεν δίστασε, παρά την ισχύουσα συνθήκη ειρήνης, να καταλάβει την βουλγαρική πρωτεύουσα και στη συνέχεια να οργανώσει μια τελετή, κατά την οποία θα έδειχνε σε όλο τον λαό την υποταγή του Βούλγαρου ηγεμόνα και την υποβίβαση του σε απλό *μάγιστρο*.

Παρά ταύτα, η πολιτισμική προσέγγιση μεταξύ των δύο πλευρών είχε προχωρήσει σε τέτοιο βαθμό ώστε, όταν μετά το θάνατο του Τζιμισκή εκδηλώθηκε η επανάσταση των Κομητόπουλων στη κεντρική βαλκανική, προς αντιμετώπιση των επαναστατών κινήθηκαν από την Κωνσταντινούπολη τα αδέρφια του Βορίση και ο ίδιος, ο τελευταίος μάλιστα έχασε τη ζωή του όταν Βούλγαρος σκοπός τον θεώρησε βυζαντινό καθώς ήταν ενδεδυμένος την βυζαντινή αυτοκρατορική στολή. Ο κατά το ήμισυ βυζαντινός Βορίσης επομένως, διέμενε στην αυλή της Κωνσταντινούπολης, είχε παρουσιαστικό βυζαντινού και κινήθηκε προς υπεράσπιση της κεντρικής διοίκησης όταν ξέσπασε επανάσταση στη Βουλγαρία. Ο αδερφός του, Ρωμανός δρώντας κατά τον ίδιο τρόπο, κατάφερε να φτάσει ως τον Δούναβη, το μόνο που τον εμπόδιζε από την ανάδειξή του στο θρόνο ήταν το γεγονός πως ήταν ευνουχισμένος από τον καιρό των αγώνων του Τζιμισκή. Είναι φανερό από όσα παραδίδει ο Σκυλίτζης, επομένως, ότι τα μέλη της βουλγαρικής βασιλικής οικογένειας, παρά το γεγονός ότι είχαν στερηθεί την βασιλεία της

⁵⁸ Ο.π., V 79 16-18

⁵⁹ Ο.π., V 79 13

επικράτειάς τους, δρούσαν στη μεριά του Βυζαντίου, πιθανώς από πεποίθηση ότι ανήκαν εν μέρει σε αυτή λόγω της καταγωγής της μητέρας τους.⁶⁰

Η προσέγγιση μεταξύ Βυζαντίου και ανώτατων μελών της Βουλγαρικής πλευράς φαίνεται ότι είχε προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό μετά τον 11ο αιώνα, ώστε παρά την ήττα του 1014, τα μέλη της στα οποία “έρεε βυζαντινό αίμα” εξακολουθούσαν να είναι ευπρόσδεκτα στην αυτοκρατορική αυλή. Μετά τη λήξη των βυζαντινό - βουλγαρικών πολέμων μεταξύ των ετών 969-1014, ο αυτοκράτορας Βασίλειος, επιδεικνύοντας αξιοσημείωτο σεβασμό στα μέλη της ηττημένης βουλγαρικής βασιλικής οικογένειας και της στρατιωτικής ηγετικής τάξης, εκκίνησε μια διαδικασία ένταξης των μελών της στην βυζαντινή αυλική ιεραρχία και των ανώτατων διοικητικών θέσεων με την παραχώρηση σημαντικών τίτλων και τιμητικών διακρίσεων, με θετικά για τα βυζαντινά συμφέροντα αποτελέσματα μακροπρόθεσμα, όταν τα ενταγμένα μέλη στάθηκαν υπερασπιστές της αυτοκρατορίας κατά την εκδήλωση των επόμενων αντιβυζαντινών στάσεων από ομοεθνείς τους.⁶¹

Η ενσωμάτωση των επιφανέστερων μελών της Βουλγαρικής βασιλικής οικογένειας στον βυζαντινό κρατικό μηχανισμό, ήταν ένας έξυπνος διπλωματικός ελιγμός, που εφαρμόστηκε μετά το 1018, αποσκοπώντας στην εξασφάλιση του ελέγχου πιθανών κεντρόφυγων ροπών από άτομα με δυνατότητες επιρροής επί του βουλγαρικού λαού. Σύμφωνα με αυτή τη τακτική, η Μαρία, σύζυγος του τελευταίου Βούλγαρου ηγεμόνα, Ιωάννη Βλαδισθλάβου (1015-1018) τιμήθηκε με τον τίτλο της ζωστής πατρικίας και από τους γιούς του, τον Προυσιάνο κόσμησε με τον τίτλο του *μαγίστρου*, τους Αλουσιάνο και Ααρών τιτλοφόρησε πατρικίους. Από την οικογένεια του Σαμουήλ, τιμήθηκαν οι δύο κόρες του, ενώ οι ανώτεροι Βούλγαροι στρατηγοί σε αντάλλαγμα της ευμενούς υποδοχής του Βασιλείου και της εκούσιας υποταγής τους, “*βασιλικῶς ἐτιμήθησαν*”, λαμβάνοντας τίτλους και διοικητικές θέσεις.⁶²

Πλην μερικών εξαιρέσεων, η γενική εικόνα της πορείας των ενσωματωμένων Βουλγάρων είναι θετική για την αυτοκρατορία και προκύπτει ότι η τακτική επέφερε καλά

⁶⁰ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 161

⁶¹ Ό.π., 173, Χονδρίδου, Η ενσωμάτωση 115

⁶² Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, 359 . Υπήρχε για προληπτικούς λόγους, η πρόβλεψη διορισμού σε απομακρυσμένες από το κέντρο και κατά κύριο λόγο ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας.

αποτελέσματα, με αποκορύφωμα τη δράση του Αλουσιάνου ως πράκτορα υπέρ του Βυζαντίου κατά την επανάσταση των ομοεθνών του το 1040 και τις στρατιωτικές επιτυχίες του Βούλγαρου πρωτοσπαθάρου πατρικίου Γλαβά κατά των Πατσινάκων κατά την επόμενη δεκαετία.⁶³ Η προσέγγιση μεταξύ κεντρικής βυζαντινής εξουσίας και βουλγαρικής άρχουσας τάξης ενισχύθηκε περεταίρω κατά τη περίοδο βασιλείας του Ρωμανού Δ' Διογένη, καθώς η σύζυγός του ήταν η κόρη του Αλουσιάνου, επομένως ευνοήθηκαν οι αυτοκρατορικοί συγγενείς.⁶⁴ Η σταδιακή απομάκρυνση της άρχουσας τάξης της Βουλγαρίας και των επιγόνων της, από το βουλγαρικό σύνολο και ο προσεταιρισμός της στρατιωτικής ηγεσίας, όπως εκφράστηκαν κατά την εκδήλωση της επανάστασης του 1040, ήταν το συστατικό της σίγουρης αποτυχίας ενός νέου κινήματος ανεξαρτητοποίησης του υποταγμένου βουλγαρικού βασιλείου, που είχε κατ' αυτόν τον τρόπο απομείνει ακέφαλο.

Η υιοθέτηση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του βουλγαρικού κράτους εξυπηρέτησε πολιτικούς σκοπούς και από πλευράς της Βουλγαρίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Σαμουήλ όταν εισέβαλε στη Λάρισα, αφού την πολιορκήσε και οδήγησε δια της βίας τον πληθυσμό της προς τη Βουλγαρία, φρόντισε να μεταφερθεί το σκήνωμα του τοπικού πολιούχου, Αγίου Αχιλλείου στο βουλγαρικό ανάκτορο, όπου και ανήγειρε ναό στο όνομά του.⁶⁵ Η κίνηση ήταν μια πράξη πολιτικής σημασίας, στην διαδικασία προσεγγίσεως του πληθυσμού της Λάρισας από τον επαναστάτη. Το μέσο της επίκλησης στην κοινή πίστη στην Ορθοδοξία, χρησιμοποιήθηκε επομένως και από τον επικεφαλής της επανάστασης του 969.

Μέσα στον 12^ο αιώνα, χρησιμοποιήθηκε εξίσου το θρήσκευμα ως μέσον προβολής με στόχο τον προσεταιρισμό του πληθυσμού. από τους πρωτοστάτες της επανάστασης του 1185 αδερφούς Ασέν, Στην έναρξη της επανάστασης έσπευσαν να αναγείρουν μικρό ναό προς τιμήν του Αγίου Δημητρίου, ενώ κήρυτταν ότι ο Άγιος είχε εγκαταλείψει τον λαό της Θεσσαλονίκης και είχε πια εγκατασταθεί εκεί ώστε να τους βοηθήσει στον αγώνα “ αποτίναξης του βυζαντινού

⁶³ Ό.π., 471

⁶⁴ Χονδρίδου, Η ενσωμάτωση, 118 -119

⁶⁵ Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, 330 ⁵⁻⁶

ζυγού ”. Εκμεταλλευόμενοι το αφήγημα μιας κοινής πεποίθησης στη λαϊκή συνείδηση της εποχής, ότι ο Άγιος Δημήτριος που είχε συνδράμει ώστε να σωθούν από τις πολιορκίες των προηγούμενων ετών, τους είχε πλέον εγκαταλείψει μετά την πτώση της Θεσσαλονίκης στους Νορμανδούς.⁶⁶ Η θρησκευτική προπαγάνδα είχε θετικά αποτελέσματα συντελώντας στην ένταξη μεγάλης ομάδας Βλάχων στο κίνημα:

⁶⁶ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 371¹⁸⁻²⁸

2. Το δεύτερο βουλγαρικό κράτος των Ασέν (1185- 1396)

“ To the Tsar Ioan Asen Belgun, who set the Bulgarian people free from Greek slavery, eternal memory.

To his brother Theodore, called Peter, and to his brother Tsar Kaloyan, who won many victories over Greeks and Franks, eternal memory”⁶⁷

Κατά τη κρίσιμη περίοδο του 12ου αιώνα, όταν τη βυζαντινή αυτοκρατορία διοικούσε ο αυτοκράτορας Ισαάκ Β΄ Άγγελος (1185-1195), στην βαλκανική ξέσπασε το επαναστατικό κίνημα των αδερφών Ασέν, με τη συνδρομή των Βλάχων και των Κουμάνων των ορεινών περιοχών του Αίμου. Η άρνηση προνιακής παραχώρησης από τη βυζαντινή πλευρά στους δύο αδερφούς, έδωσε την αφορμή εκδήλωσης του κινήματος, ενώ η βαριά φορολογία των ντόπιων πληθυσμών ήταν καθοριστικός παράγοντας στην υποστήριξη που τελικά υπέδειξαν στους επαναστάτες.⁶⁸ (εικ.1)

Κατά την έναρξη των διαδικασιών, ο Πέτρος ανακηρύχθηκε βασιλέας φέροντας τα βασιλικά σύμβολα.⁶⁹ Μετά από την αποτυχία του εγχειρήματος κατάληψης της Πρεσθάβα, κινήθηκαν βορειότερα περιοριζόμενοι σε τακτικές επιδρομές κατά της Θράκης με τη στρατιωτική συνδρομή των Κουμάνων. Ο αυτοκράτορας Ισαάκιος κινήθηκε προς την αντιμετώπιση της επανάστασης μέσω της οργάνωσης επτά συνολικά εκστρατειών, χωρίς

⁶⁷ Petkov, *Voices* , 254. Μια από τις προσθήκες στο κείμενο του Συνοδικού της Κυριακής της Ορθοδοξίας , μετά τη μετάφρασή του στη Βουλγαρική τον 13ο αιώνα (1211)

⁶⁸ Ostrogorsky, *Ιστορία Γ΄*, 74, Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 369 ⁶²

⁶⁹ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις* , 372 ³²

αποτέλεσμα μέχρι και το καλοκαίρι του 1090 και την ήττα του αυτοκρατορικού στρατεύματος στα στενά της Βερόης. Μετά την ανασύσταση του στρατεύματος ο αυτοκράτορας, αφού σημείωσε μια σημαντική νίκη κατά των στασιαστών στη Φιλιππούπολη και αφού επιβλήθηκε στρατιωτικά στους Σέρβους, εξασφάλισε την συνεργασία τους μέσω της διπλωματίας με την σύναψη βασιλικού συνοικεσίου. Κατά τον ίδιο τρόπο είχε φροντίσει για την συνεργασία των Ούγγρων, καθώς ο ηγεμόνας τους Βέλας Β΄ ήταν πεθερός του. Στο μεταξύ ο στρατηγός Φιλιππουπόλεως, Ιωάννης Άγγελος στασίασε κατά του αυτοκράτορα και συγγενή του, δίνοντας θάρρος στους επαναστάτες.

Το 1195, όσο ο Ισαάκιος βρισκόταν στη Θράκη προετοιμάζοντας μια από κοινού επίθεση Ούγγρων και Βυζαντινών κατά των επαναστατημένων Βουλγάρων, εκδηλώθηκε εσωτερικό στασιαστικό κίνημα που οδήγησε στη καθαίρεσή και τη τύφλωσή του, γεγονός που ματαίωσε όλη την εκστρατεία.⁷⁰ Οι Βλάχοι αφέθηκαν ανενόχλητοι στην ερήμωση της θρακικής γης, ενώ μια προσπάθεια προσέγγισης των αδερφών Ασέν στέφθηκε από αποτυχία. Την άνοιξη του 1195 εστάλη μια στρατιωτική δύναμη υπό τον σεβαστοκράτορα Ισαάκιο, που κατέληξε σε ήττα και ολική απώλεια του στρατεύματος και αιχμαλωσία του στρατηγού στη βουλγαρική αυλή. Στο μεταξύ εσωτερικοί ανταγωνισμοί επέφεραν τη δολοφονία των αδελφών Ασέν (1197) και την άνοδο του τρίτου κατά σειρά αδερφού Καλογιάν (1197-1207), (ο Ιωαννίτζης των βυζαντινών πηγών) στην ηγεσία του κινήματος. Ο Ιωαννίτζης, που είχε ζήσει ως όμηρος στην Κωνσταντινούπολη, την άνοιξη του 1201 έφτασε ως τα παράλια του Εύξεινου Πόντου, όπου όταν συνάντησε την αντίσταση των πληθυσμών της Βάρνας λεηλάτησε τη περιοχή με αγριότητα και επιδόθηκε σε σφαγές των κατοίκων. Η γνωστοποίηση στην βυζαντινή αυλή της εκκίνησης νέας σταυροφορίας στη Δύση, ανάγκασε την αυτοκρατορική διοίκηση σε προσέγγιση των επαναστατών και τη σύναψη συμφωνίας μεταξύ Βυζαντίου και Βουλγαρο-Βλάχων με άγνωστο σήμερα περιεχόμενο, που πιθανώς όριζε την αναγνώριση του επανιδρυθέντος βουλγαρικού κράτους ως ανεξάρτητης πολιτικής οντότητας, με ταυτόχρονη συνομολόγηση της παραμονής της Μακεδονίας και της Θράκης στα όρια της βυζαντινής εδαφικής επικράτειας.⁷¹

⁷⁰ Ο.π., 446-452

⁷¹ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, 209

Η προσέγγιση της Ρώμης (12^{ος}-13^{ος} αι.)

Χωρίς να μπορεί να οριστεί μια συγκεκριμένη ημερομηνία, ελλείψει στοιχείων στις πηγές, μέσα στον 12ο αιώνα οι Βούλγαροι ηγεμόνες επιδίωξαν την προσέγγιση της Ρώμης, και επικοινωνήσαν με τον Πάπα δια αλληλογραφίας, καθώς οι σωζόμενη επιστολογραφία που έχει σημείο εκκίνησης το 1199, μαρτυρά προηγούμενες επαφές. Η ανησυχητική για το Βυζάντιο επαφή των Βουλγάρων με τη ρωμαϊκή έδρα, που είχε αναβληθεί τον 9ο αιώνα μέσω της στρατιωτικής επιβολής από το Βυζάντιο, γνώρισε τον 12ο αιώνα μια δεύτερη φάση, με απώτερο σκοπό τη υιοθέτηση του καθολικού δόγματος από το, υπό διαμόρφωση, δεύτερο βουλγαρικό κράτος. Παράλληλα, το νέο σταυροφορικό κύμα από τη Δύση παρείχε μια ευκαιρία προσέγγισης των δυτικών βαρόνων στον Ιωαννίτζη. Οι στρατιωτικές επιτυχίες των αδερφών Πέτρου και Ασέν κατά του Βυζαντίου φαίνεται πως είχαν δημιουργήσει εντύπωση στον τότε κόσμο, προσδίδοντας κύρος στην οικογένειά τους. Μετά το 1199, ξεκινάει η ανταλλαγή αλληλογραφίας μεταξύ του Πάπα Ιννοκέντιου Γ' (1198-1216) και του Ιωαννίτζη, ο οποίος στόχευε στην εξασφάλιση της αναγνώρισής του ως *Imperator* από τον προκαθήμενο της καθολικής εκκλησίας. Η σωζόμενη ως σήμερα αλληλογραφία μεταξύ Τυρνόβου και Ρώμης παρέχει σημαντικές πληροφορίες πάνω στη πολιτική ιδεολογία της Β' βουλγαρικής αυτοκρατορίας.

Στη πρώτη επιστολή του 1119, ο Πάπας προσφωνεί τον Βούλγαρο ηγεμόνα “ *nobili viro Joannitio* ”, και στη συνέχεια αναφέρεται στην ευγενική καταγωγή της γενιάς του σε ευθεία γραμμή από ρωμαϊκή βασιλική οικογένεια (*de nobili urbis Romae prosapia progenitores tui originem traxerint*) και στις νίκες των Βούλγαρο-Βλάχων τις οποίες ερμηνεύει ως ουράνια ανταμοιβή της πίστης τους στο Θεό. Στη συνέχεια ανακοινώνεται η αποστολή αντιπροσωπείας που είχε από καιρό αναβληθεί λόγω άλυτων εκκλησιαστικών ζητημάτων στη Ρώμη.⁷² Μάλιστα ανακοινώνει ότι η αντιπροσωπεία θα είχε επικεφαλής τον αρχιεπίσκοπο Βρινδίσιου Δομίνικο.

⁷² *Gesta Innocentii*, 825

Αν ο απεσταλμένος γινόταν δεκτός με τις ανάλογες τιμές και έμενε ικανοποιημένος από την υποδοχή του, και μετά τη διαπίστωση των καλών προθέσεων της βουλγαρικής αυλής, θα προγραμματιζόταν μια νέα αποστολή υψηλότερα ιστάμενων μελών της καθολικής εκκλησίας που θα ταξίδευαν με στόχο να ενδυναμώσουν με το κήρυγμα τη πίστη του λαού του τσάρου στον αποστολικό λόγο.⁷³ Η επιστολή ερμηνεύτηκε ως απαντητική μιας πιθανής προηγηθείσας του Ιωαννίτζη ή των προκατόχων του προς τη ρωμαϊκή έδρα με περιεχόμενο την πρόταση υιοθέτησης του καθολικού δόγματος ως επίσημης θρησκείας του επανιδρυμένου βουλγαρικού κράτους.⁷⁴

Στην επιστολή του Πάπα ο Ιωαννίτζης απάντησε το αρκετά προχωρημένο 1202. Στο κείμενο αυτοτιτλοφορείται “ *Caloiohannes Imperator Bulgarorum et Blachorum* ” κι αφού τον ευχαριστεί για την επιστολή του, αιτείται την είσοδο του στη Ρώμη και τη στέψη του, που δικαιούταν καθώς “ και άλλοι βασιλείς πριν από αυτόν είχαν στεφθεί ”, επικαλούμενος μια δυναστική συνέχεια από τον Βούλγαρο βασιλέα Πέτρο και θέτοντας σε άμεση σύνδεση το νέο μόρφωμα με αυτό του 10ου αιώνα.⁷⁵ Στη συνέχεια ο Ιννοκέντιος στην απαντητική επιστολή του ενημέρωσε τον Ιωαννίτζη ότι μετά από έρευνα που έκανε στο παπικό αρχείο διαπίστωσε ότι πράγματι είχαν στεφθεί προηγουμένως βασιλείς στα μέρη που αποτελούσαν την επικράτειά του,⁷⁶ αναφερόμενος ιδιαίτερα στην αλληλογραφία των Παπών Νικολάου (858-867) και Αδριανού (867-872) με το Βόρη Μιχαήλ (852-889). Ωστόσο το γεγονός ότι ο Βόρις είχε “ υποτιμήσει τελικά τους καθολικούς αντιπροσώπους ”, προτιμώντας τους Ορθόδοξους,⁷⁷ καθιστούσε τον Πάπα διστακτικό στην αποστολή αντιπροσωπείας αποτελούμενης από ανώτατα μέλη της ρωμαϊκής εκκλησίας που τόσο επίμονα ζητούσε ο τσάρος, κάτι που προβλεπόταν να συμβεί σε σύντομο χρονικό διάστημα από τη σύνταξη της επιστολής του Πάπα. Αντί αυτού θα

⁷³ Ο.π., 826

⁷⁴ Wolff, *The second Bulgarian*, 191

⁷⁵ *Gesta Innocentii*, 1112, “In primis petimus ab Ecclesia Romana matre nostra coronam et honorem, tanquam dilectus filius, secundum quod imperatores nostri veteres habuerunt. Unus fuit Petrus, alius fuit Samuel, et alii qui eos in imperio praecesserunt”

⁷⁶ Ο.π., 1114 “*regesta nosta perlegi fecimus diligenter, ex quibus evidenter comperimus quod in terra tibi subjecta multi reges fuerint coronati*”.

⁷⁷ “Cumque idem Adrianus illuc cum duobus quendam subdiaconum direxisset, Bulgari corrupti donnis Graecorum et promissionibus circumventi, Romanis ejectis, Graecos presbyteros receperunt.”

οργάνωνε την αποστολή φιλικού του προσώπου και μέλους του καθολικού κλήρου, που θα αναλάμβανε τη ρύθμιση των πρακτικών εκκλησιαστικών ζητημάτων σύμφωνα με τις επιταγές και τους κανονισμούς της Ρώμης, ενώ θα πραγματοποιούσε έρευνα σχετικά με τα βουλγαρικά βασιλικά στέμματα προηγούμενων χρόνων. Από τον Πάπα εσκεμμένα δεν γίνεται λόγος στον όρο *Imperator* και ο Βούλγαρος ηγεμόνας αποκαλείται *dominus*, ενώ οι προκάτοχοί του *reges*.

Μετά την υποδοχή του απεσταλμένου στα βουλγαρικά ανάκτορα ο Ιωαννίτζης έστειλε κάποιες επιστολές με στόχο να πείσει τον Πάπα στην αποστολή καρδινάλιου και στέμματος για την περαιτέρω συνέχιση των διαδικασιών διότι, σύμφωνα με τα λεγόμενα του, είχε δεχτεί προτάσεις και από την Ορθόδοξη πλευρά. Ο Ιωαννίτζης ισχυριζόταν ότι προσκλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη για να στεφθεί αυτοκράτορας και να λάβει πατριάρχη για το λαό του. Καθώς το γεγονός δεν μαρτυρείται από άλλη πηγή, δεν γνωρίζουμε αν ο ισχυρισμός του ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή αν πρόκειται για έναν επιδέξιο χειρισμό με σκοπό να επισπεύσει την αναγνώριση του από τον Πάπα.⁷⁸ Σε απάντηση ο Ιννοκέντιος σε επιστολή του Φεβρουαρίου του 1204, όπου προσφωνούσε τον Βούλγαρο ηγεμόνα *Karissimo filio in Christo Calaiohanni illustri Bulgarorum et Blachorum regi*”, τον ενημέρωνε ότι του έστελνε ένα βασιλικό διάδημα από τα χέρια του αρχιερέα της Σάντα Κρότσε (Santa Croce), Λέοντα και του έδινε την άδεια κοπής νομισμάτων που θα έφεραν χάραξη της μορφής του στην επιφάνειά τους.

Επιπλέον, στο κείμενο της επιστολής γίνεται αναφορά σε έναν σταυρό που έφερε ο απεσταλμένος και προοριζόταν για τον Ιωαννίτζη ώστε να χρησιμοποιηθεί ως λάβαρο (*vexillum*), στον πόλεμο κατά εκείνων που “τιμούν τον σταυρό μόνο με λόγια” αλλά και των παγανιστών βαρβάρων.⁷⁹ Πιθανώς ο Πάπας σκόπευε να συμπεριλάβει τον Ιωαννίτζη ανάμεσα στους βασιλιάδες επικεφαλής της εν εξελίξει σταυροφορίας.

⁷⁸ Theiner *Vetera monumenta* No 36 20-21: “E quo sciverunt istud Graeci, miserunt mihi patriarcha et imperator: veni ad nos, coronabimus te in imperatorem et faciemus tibi patriarcham, quia imperium sine patriarcha non staret”

⁷⁹ *Gesta Innocentii*, 1112 no. 12, Theiner. Ό.π., 33, no. 54 “vexillum quo contra illos utaris, qui honorant labiis crucifixum, cor autem eorum est longinquum ab ipso . . . et contra illos qui non posuerunt deum adiutorem sibi sed in feritate sua nitentur”

Ο παπικός απεσταλμένος έστεψε τον Ιωαννίτζη « Βασιλέα των Βουλγάρων και των Βλάχων » στις 8 Νοεμβρίου 1204, ωστόσο είναι βέβαιο ότι εκείνος συνέχισε να θεωρεί το βασίλειό του αυτοκρατορία και την εκκλησία του Πατριαρχείο. Με την έλευση των σταυροφόρων στα βυζαντινά εδάφη ο τσάρος έσπευσε να τους προσεγγίσει και να τους προσφέρει στρατιωτική ενίσχυση με αντάλλαγμα την αναγνώριση του τίτλου του.⁸⁰ Ενώ κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων κατά της Κωνσταντινούπολης συμμετείχε στρατιωτικό σώμα σταλμένο από τον Ιωαννίτζη, αποτελούμενο από μεγάλο αριθμό Κουμάνων, οι σταυροφόροι δεν συμπεριέλαβαν τον Βούλγαρο βασιλέα στη *Partitio Romana*, γεγονός που εξόργισε τον Βούλγαρο βασιλέα, ο οποίος στο μεταξύ είχε εκμεταλλευτεί τη κατάσταση, ώστε να καταλάβει βυζαντινά οχυρά κατά μήκος της Θράκης.⁸¹

Σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη μετά την αποστολή της βουλγαρικής αντιπροσωπείας προς την σύναψη συμμαχίας, οι δυτικοί βαρόνοι του υπέδειξαν να απευθύνεται σε εκείνους “ ούχ ως βασιλεὺς φίλοις ἀλλ’ ως ὑπηρέτης δεσπόταις”, ειδάλλως, τον απείλησαν ότι θα πραγματοποιούσαν εισβολή εντός των εδαφών του και θα τον επαναφέραν στη θέση που είχε πριν αποστατήσει κατά της αυτοκρατορίας.⁸² Ο κακός διπλωματικός χειρισμός των δυτικών επέφερε γρήγορα προβλήματα καθώς ο Ιωαννίτζης μετά το συμβάν, σύναψε συμμαχία με μέλη της αριστοκρατίας της Ηπείρου, κατά κύριο λόγο αποτελούμενη από πρώην αξιωματούχους του Αλέξιου Γ΄, που είχαν επίσης δεχτεί παρόμοια συμπεριφορά από τους δυτικούς.⁸³ Με τον κακό διπλωματικό χειρισμό της κατάστασης κατ’ αυτό το τρόπο οι βαρόνοι έστρεψαν τον παραδοσιακό εχθρό των Βυζαντινών εναντίον τους. Τον Απρίλιο του 1205, ο Ιωαννίτζης νίκησε, σε μάχη λίγο έξω από την Ανδριανούπολη, συνέλαβε ως αιχμάλωτο και στη συνέχεια σκότωσε με αγριότητα των αρχηγό των σταυροφορικών στρατευμάτων και αυτοκράτορα Κωνσταντινούπολης κόμη Βαλδουίνο Α΄ της Φλάνδρας (1204-1205).⁸⁴

⁸⁰ Robert of Clari, 63 “ que Jehans li Blakis manda as haus barons de l'ost que se il le voloient coroner a roi a estre sires de se tere de Blakie, que il tenroit se tere et sen roiaume d'aus, et qu'il venroit en leur aiwe pour aidier a prendre Coustantinoble a tout hommes a armes ” .

⁸¹ Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, 612⁵¹⁻⁵⁵

⁸² Ό.π., 613⁵⁸⁻⁶³

⁸³ Ό.π., 612⁴⁸

⁸⁴ Ό.π., 618-619

Επομένως, η άλωση της Κωνσταντινούπολης τον Απρίλιο του 1204 και η ίδρυση των σταυροφορικών κρατών δημιούργησαν μια νέα διπλωματική κατάσταση, παρεμποδίζοντας την ομαλή συνεργασία του Καλογιάννη με την Αγία Έδρα, η οποία ήταν εξαιρετικά ασύμφορη για το Βυζάντιο.⁸⁵ Παρά ταύτα οι προθέσεις του Βούλγαρου ηγεμόνα απείχαν κατά πολύ από την ειρηνική συνεργασία με την εξόριστη κυβέρνηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς σκόπευε, όπως έγραψε στον Πάπα το 1205, να διεκδικήσει για τον ίδιο την αυτοκρατορία από εκείνους που αυτοαποκαλούνταν βασιλείς της Κωνσταντινούπολης χωρίς να έχουν ποτέ στεφθεί, σε αντίθεση με εκείνον που είχε λάβει το στέμμα από τον ίδιο τον Πάπα μαζί με τα ιερά σύμβολα, τα οποία και σκόπευε να εγείρει ως λάβαρα στη μάχη εναντίον εκείνων που “σήκωσαν στα χέρια τους ψεύτικους σταυρούς”.⁸⁶

Η εξελίξεις στη Βαλκανική μετά το 1205

Η επίτευξη του στόχου του Καλογιάννη θα ήταν αδύνατη χωρίς τη σύμπραξη του ντόπιου πληθυσμού, γεγονός που συνέβη μετά τη μάχη της Ανδριανούπολης το 1205. Ωστόσο η σύμβαση αυτή δεν ήταν αποτέλεσμα ειλικρινούς διαθέσεως των δύο συμβαλλομένων, αλλά ανάγκης. Εκτός από την υποδούλωση στη λατινική δύναμη, οι πληθυσμοί της Θράκης είχαν υποφέρει αρκετά από τις αγριότητες των Κουμάνων και επιζητούσαν μια ισχυρή προσωπικότητα, προκειμένου να εξασφαλίσουν την προστασία τους. Γρήγορα όμως έγινε αντιληπτό, ότι με την αποδοχή του Ιωαννίτζη, θα άλλαζαν απλώς το πρόσωπο του κατακτητή τοποθετώντας στη θέση του Λατίνου αυτοκράτορα, τον Βούλγαρο βασιλέα. Έτσι, στράφηκαν το

⁸⁵ Βλ. σχετικά, Καραγιαννόπουλος, Η βουλγαρική πολιτική στα Βαλκάνια, Robert of Clari, La conquête de Constantinople

⁸⁶ *Gesta Innocentii* , PL 214, col. cxlvii-cxlviii, ch. CVIII: “ Joannitius audita captione regiae civitatis miserat nuntios et litteras ad Latinos, ut cum eis pacem haberet; sed ipsi ei superbissime responderunt, dicentes, quod pacem non haberent cum illo, nisi redderet terrain ad Constantinopolitanum imperium pertinentem quam ipse invaserat violenter. Quibus ipse respondit: quod terra illa justius possidebatur ab ipso quam Constantinopolis possideretur ab illis, nam ipse recuperaverat terrain quam progenitores ejus amiserunt, sed ipsi Constantinopolim occupaverant, quae ad eos minime pertinebat: ipse praeterea coronam regni legitimi receperat a summo pontifice; sed ille, qui se appellabat Constantinopolitanum basileum, coronam imperii temere usurpaverat a se ipso: quare, potius ad ipsum quam ad ilium imperium pertinebat, ideoque sub uno vexillo, quod a beato Petro receperat, ejus clavibus insignito, pugnaret fiducialiter contra illos qui falsos cruces suis humeris praeferebant”

1207 στην αυτοκρατορία της Νίκαιας που μόλις είχε γεννηθεί, αποχωρώντας από τη σύντομη συμμαχία που συνέβη το 1205.⁸⁷

Το γεγονός στάθηκε η αφορμή για την εκκίνηση σειράς βίαιων κατακτήσεων βυζαντινών εδαφών από τον Καλογιάννη ο οποίος σε μια έκρηξη βουλγαρικού πατριωτισμού, εμφανίστηκε ως εκδικητής των Βουλγάρων για όσα είχαν υποφέρει από τον Βασίλειο, υιοθετώντας το προσωνύμιο “*Ρωμαιοκτόνος*”.⁸⁸ Το κεφάλαιο σκληρής βίας που ακολούθησε, έκλεισε με τον αινιγματικό θάνατο του Καλογιάννη μπροστά από τα τείχη της Θεσσαλονίκης το 1207. Το γεγονός συνδέθηκε για άλλη μια φορά με τον Άγιο Δημήτριο με απόηχο ως τη σύγχρονη εποχή, με ενδεικτικές τις απεικονίσεις του Αγίου Δημητρίου ως στρατιωτικού αγίου να λογγίζει μια μορφή που έχει ταυτιστεί με τον Ιωαννίτζη. **(εικ. 3,4)**

Το τελικό αποτέλεσμα των ενεργειών του Βούλγαρου τσάρου, ωστόσο ήταν ευνοϊκό για το μέλλον της αυτοκρατορίας και την επίτευξη του οράματος ανακατάληψης της πρωτεύουσας. Με την επιθετική πολιτική που ακολούθησε ο Ιωαννίτζης απέναντι στη λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, αποδυνάμωσε τους δυτικούς τόσο, ώστε να τους καταστήσει ανίσχυρους αντίπαλους για την αναδυόμενες δυνάμεις της εξόριστης αυτοκρατορίας της Νίκαιας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου, εξασφαλίζοντας έτσι την επιβίωση τους.

Η προσέγγιση του πάπα από την αυτοκρατορία της Νίκαιας (1208)

Το έτος 1208, αντιλαμβανόμενος την κρίσιμη ανάγκη συμβιβαστικής λύσης ο Θεόδωρος Λάσκαρης επιχείρησε την διπλωματική προσέγγιση του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄ κατά τον ίδιο τρόπο που το είχε πράξει ο Βούλγαρος Ιωαννίτζης, λίγα χρόνια νωρίτερα. Το αίτημα του ήταν η αποδοχή από την Αγία Έδρα της κατοχής από την αυτοκρατορία της Νίκαιας των Ασιατικών εδαφών της κατακτημένης βυζαντινής αυτοκρατορίας και αντίστοιχα, ο περιορισμός των

⁸⁷ Καραγιαννόπουλος, Βουλγαρική πολιτική στα Βαλκάνια, 18-19

⁸⁸ Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή, 23 ¹⁸⁻¹⁹

αξιώσεων των δυτικών εντός των Ευρωπαϊκών κατακτήσεων τους, αποσκοπώντας στην επίτευξη μιας συμφωνίας για μόνιμη και μακροχρόνια ειρήνη.⁸⁹

Η απάντηση ωστόσο που έλαβε ο Λάσκαρης από τον Ιννοκέντιο, απείχε κατά πολύ από τις φιλικές επιστολές του προς τον Βούλγαρο ηγεμόνα. Ο πάπας ήδη από την αρχή της επιστολής του, αρνείται στον Λάσκαρη τον τίτλο του αυτοκράτορα και του επιδεικνύει αντ' αυτού να προσφωνείται ως *βαῖλος* της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια δεσμεύεται στην αποστολή ενός *λεγάτου* προς την διαπραγμάτευση μιας συνθήκης ειρήνης, υπό την προϋπόθεση ωστόσο ο βυζαντινός ηγεμόνας της Νίκαιας να συμμετάσχει με τους άρχοντες της Δύσης στις σταυροφορική κίνηση προς τους Αγίους Τόπους.⁹⁰

Δεν προκαλεί εντύπωση η αποκαρδιωτική απάντηση του πάπα στις φιλικές προσκλήσεις του Βατάτζη, αφού είναι γνωστό ότι, σε αντίθεση με προηγούμενους πάπες που έβλεπαν με θετική ματιά την ιδέα της επανένωσης των δύο εκκλησιών, ο Ιννοκέντιος θεωρούσε τους “αιρετικούς βυζαντινούς” εμπόδιο μεγαλύτερο ακόμα κι από τους Σαρακηνούς, στην επίτευξη του ιερού σκοπού της ανάκτησης των Αγίων Τόπων.⁹¹ Η εμφανής αρνητική στάση του Πάπα απέναντι στους βυζαντινούς έδινε μια πολύ καλή ευκαιρία στη Βουλγαρία στο πολιτικό παιχνίδι.

Οι εξελίξεις στον 13ο αιώνα

Στο πλαίσιο του ανταγωνισμού μεταξύ των δύο ανεξάρτητων βυζαντινών μορφωμάτων της Νίκαιας - Ηπείρου, ο δεσπότης του δεύτερου, Θεόδωρος Δούκας (1215-1224), αφού ενδυνάμωσε τη θέση του με τη κατάληψη σημαντικών πόλεων στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη και στη συνέχεια με την ανάκτηση της Θεσσαλονίκης, στράφηκε στη μόνη Ορθόδοξη Εκκλησία της περιόδου που είχε τη δικαιοδοσία της τέλεσης στέψης. Κατ' αυτό το τρόπο το στέμμα τέθηκε στη κεφαλή του δεσπότη της Ηπείρου από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας,

⁸⁹ Finlay, *History*, 363

⁹⁰ Ο.π., 365

⁹¹ Primov, *Papacy*, 185

Δημήτριο Χωματηνό (1216 - 1236): “ Ὁ δὲ Κομνηνὸς Θεόδωρος [...] μὴ θέλων μένειν ἐν τῇ οἰκείᾳ τάξει ἀλλὰ τὰ τῆς βασιλείας σφετερισάμενος, ἐπειδὴ τῆς Θεσσαλονίκης γέγονεν ἐγκρατὴς πολλὴν τε χώραν τῆς Ῥωμαϊδος ἐκ τῆς κεκρατημένης παρὰ τῶν Ἰταλῶν ὑφ’ ἑαυτὸν ἐποιήσατο, ἔτι δὲ καὶ τῆς παρὰ τῶν Βουλγάρων κεχειρωμένης, πορφυρίδα τε ὑπενδύεται καὶ ἐρυθρὰ περιβάλλεται πέδιλα, ἀντιστάντος αὐτῷ ἐπὶ τούτῳ στερρότατα τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου τοῦ Μεσοποταμίτου”.⁹²

Ιβάν Β΄ Ασέν (1218-1241)

Η δυτική υποστήριξη που δεν πέτυχε ο Ιωαννίτζης κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, έγινε εφικτή με την άνοδο του επόμενου Βούλγαρου τσάρου, του πιο ειρηνικού Ιβάν Β΄ Ασέν (1218-1241). Η ιστορική συγκυρία ήταν ευνοϊκότερη για την επίτευξη των στόχων της εξωτερικής πολιτικής του βουλγαρικού βασιλείου. Ο Ιβάν ήταν εκπρόσωπος της ιδέας της Μεγάλης Βουλγαρίας, με στόχο την ένωση του Ορθόδοξου κόσμου της Βαλκανικής υπό το σκήπτρο του, με έδρα την Κωνσταντινούπολη, την οποία σκόπευε να κατακτήσει χωρίς πολεμική σύρραξη.⁹³

Είχε καταφέρει μέσω του γάμου του με την πριγκίπισσα της Ουγγαρίας να θέσει υπό τον έλεγχό του όλες τις αμφισβητούμενες περιοχές στον Δούναβη γύρω από το Βελιγράδι. Μετά το θάνατο του Ροβέρτου του Κλοννύ το 1228, είχε ανακύψει πρόβλημα διαδοχής καθώς ο θρόνος της Κωνσταντινούπολης περνούσε στον ανήλικο αδερφό του Ροβέρτου, Βαλδουίνο Β΄.⁹⁴ Προτάθηκε η σύναψη επιγαμίας μεταξύ της κόρης του Ιωάννη Έλενας και του ανήλικου διαδόχου. Σε αντάλλαγμα ο Ιωάννης δεσμεύτηκε στην ανάκτηση των εδαφών που είχαν καταληφθεί από τους ανεξάρτητους βυζαντινούς ηγεμόνες. Το συγκεκριμένο σχέδιο, παρά το γεγονός ότι τελικά προσέκρουσε στις αντιθέσεις του λατινικού κλήρου και των Φράγκων ιπποτών και απέτυχε, τον καθιστούσε αυτομάτως ανταγωνιστή απέναντι στα βυζαντινά

⁹² Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 33¹⁵⁻²¹

⁹³ Madgearu, *The Asanids*, 213

⁹⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, 25¹⁻²¹

αυτόνομα κρατίδια που αποσκοπούσαν το καθένα για λογαριασμό του στην ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης.⁹⁵

Την άνοιξη του 1230 και πριν από την τελική έφοδο κατά της Κωνσταντινούπολης, ο Θεόδωρος Δούκας της Ηπείρου στράφηκε εναντίον των Βουλγάρων, για να αποσοβήσει τον κίνδυνο από τον τσάρο Ιβάν Β΄ Ασέν. Ηττήθηκε όμως αναπάντεχα από τους Βουλγάρους στην Κολοκοτινίτσα του Έβρου την άνοιξη του 1230, οδηγήθηκε αιχμάλωτος στη Βουλγαρία, ενώ πολλές πόλεις και κάστρα στη Θράκη και τη Μακεδονία περιήλθαν στους Βουλγάρους.⁹⁶ Έτσι, στα αντιμαχόμενα συμφέροντα προάγεται ο Βούλγαρος ηγεμόνας, έχοντας νικήσει τον έναν εκ των δύο ανταγωνιστών του. Ο Ασέν στη συνέχεια κινητοποίησε μεγάλο στρατό και προέλασε στη Μακεδονία και την Αλβανία, κατακτώντας τη μία μετά την άλλη τις κτήσεις του Θεόδωρου Δούκα. Ανάμεσα στις πόλεις που κατέκτησε ήταν οι Σέρρες, το Πρίλεπο και η Αχρίδα, η Φιλιππούπολη με την κοιλάδα του Έβρου, το Διδυμότειχο και η Ανδριανούπολη. Ακολουθώντας την πολιτική του Καλογιάννη, αντικατέστησε τους Βυζαντινούς επισκόπους στις πόλεις που κατέκτησε με Βουλγάρους.

Στη συνέχεια κινήθηκε διπλωματικά προκειμένου να εξασφαλίσει τη φιλία των Σέρβων, μέσω της σύναψης επιγαμίας μεταξύ της αδερφής του και του νέου ηγεμόνα της Σερβίας, ο οποίος είχε μόλις ανατρέψει τον Στέφανο Ράντοσλαβ (1228 - 1234) κράλη και γαμβρό του Θεοδώρου Δούκα. Κρίνοντας την υπαγωγή της βουλγαρικής εκκλησίας στη Ρώμη, που έναν αιώνα προηγουμένως είχε εξασφαλίσει την αναγνώριση του βουλγαρικού βασιλείου, ως ασύμφορη και άχρηστη για την συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, προχώρησε σε ενέργειες προς την ανεξαρτητοποίηση της βουλγαρικής εκκλησίας με στόχο μια πολιτικό-δογματική μεταβολή με ταυτόχρονη συμμαχία με την αυτοκρατορία της Νίκαιας που θα καθιστούσε δυνατή την αναγνώριση του Βουλγαρικού Πατριαρχείου, αλλά και τη συμπάθεια των Ορθοδόξων πληθυσμών των κατακτημένων περιοχών της Θράκης και της Μακεδονίας.⁹⁷ Σε αυτό το πλαίσιο της προσέγγισης των Ορθοδόξων και της κατάκτησης εδαφών αναίμακτα, απελευθέρωσε άνευ

⁹⁵ Gill, *Byzantium and the papacy*, 63

⁹⁶ Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή*, 42²⁻¹⁵

⁹⁷ Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Γ'*, 22-23

όρων τους βυζαντινούς αιχμαλώτους από τη μάχη της Κολοκοτινίτσας, επιδεικνύοντας το προφίλ του φιλόανθρωπου ηγεμόνα⁹⁸

Στη συνέχεια συνάφθηκε η συνθήκη μεταξύ Ιβάν Ασέν και Ιωάννη Βατάτζη, με την οποία έγινε δεκτό το αίτημα του τσάρου για αναγνώριση του αυτοκέφαλου Πατριαρχείου της Βουλγαρίας, σε αντάλλαγμα την αποδοχή μιας εδαφικής διευθέτησης μεταξύ των δύο μερών. Η αυτοκρατορία της Νίκαιας έτσι προσάρτησε όλη τη περιοχή της Θράκης ως και τον Έβρο, ενώ ο Ιβάν Ασέν τις περιοχές άνωθεν αυτής.⁹⁹

Σύμφωνα με βουλγαρικές πηγές, στο συμβούλιο που συγκλήθηκε στο πλαίσιο των διαδικασιών συνομολόγησης της συνθήκης στη Λάμψακο το 1235, συμμετείχε μεγάλη ομάδα εκκλησιαστικών παραγόντων καθώς και οι εκπρόσωποι του μοναστικού κέντρο του Άθω, ενώ ο Βατάτζης είχε λάβει την ενυπόγραφη έγκριση της ανάδειξης της Αρχιεπισκοπής Τυρνόβου σε Πατριαρχείο και αναγνώρισης του Βουλγαρικού Πατριαρχείου από όλους τους Πατριάρχες (Κωνσταντινουπόλεως, Ιερουσαλήμ, Αντιόχειας, Αλεξάνδρειας). Με την ολοκλήρωση της συνομολόγησης της συνθήκης, χειροτονήθηκε και ο πρώτος Πατριάρχης Βουλγαρίας, ο Ιωακείμ Α΄.¹⁰⁰ : “ τότε καὶ ὁ Τρινόβου ἀρχιερεὺς, ὑπὸ τὸν Κωνσταντινουπόλεως τελῶν, αὐτονομία τετίμηται καὶ πατριάρχης ἀναγορεύεσθαι κέκριται βασιλικῶ καὶ συνοδικῶ τῷ θεσπίσματι, χάριτας τῶν προυχόντων ἀποτινύντων τῷ Βουλγάρων ἄρχοντι Ἀσάν τοῦ κήδους ἔνεκα καὶ τῆς φιλίας”¹⁰¹

Οι καλές σχέσεις των δύο μερών επισφραγίστηκαν με τη σύναψη γάμου μεταξύ της κόρης του Ιβάν, Ελένης (1224 - 1254), που είχε προηγουμένως απορριφθεί από τους Φράγκους

⁹⁸ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 43⁸⁻¹³

⁹⁹ Ο.π., 51.17 - 51.26

¹⁰⁰ Petkov, *Voices*, 257 “ When the Greek tsar and the patriarch received that, [they] gathered the metropolitans, the archbishops, the bishops, the most honorable monks, the archimandrites, and the abbots of his entire tsardom. In the same way, the Christ-loving tsar of the Bulgarians Ioan Asen [called] the metropolitans, the archbishops, the bishops, and the most honorable monks of the Holy Mountain [of Athos] of his entire tsardom. They gathered with the eastern Tsar Kaloyan on the Pontian Sea and proclaimed as patriarch the saintly meek and holy man, famous on account of his heremitic life and deeds, the previously ordained Archbishop Joachim; not only verbally, but with a writing by patriarch German as well, signed by all the eastern patriarchs. [This] was sealed with a seal and given to the pious tsar and the then newly sanctified patriarch Joachim, for an eternal and inalienable record. For that reason, ,therefore, we wrote these things for all Orthodox [people], for the information of those who listen, and for the memory of the Bulgarian nation. To this great and pious Ioan Asen, tsar of all Bulgarians, eternal memory! ”

¹⁰¹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 50-51

ως νύφη και του γιού και διάδοχο του Ιωάννη Βατάτζη Θεόδωρο (μετέπειτα αυτοκράτορα Θεόδωρο Β' Λάσκαρη 1254 - 1258). Ως κοινός στόχος των δύο συμμαχικών δυνάμεων τέθηκε η συντονισμένη πλήξη των Φράγκων, με αποτέλεσμα την πραγματοποίηση μιας σειράς αποτυχημένων απόπειρων στα τείχη της Κωνσταντινούπολης.¹⁰²

Σύντομα όμως ο Ιβάν Ασέν έσπασε τη συνθήκη, αντιλαμβανόμενος την απειλή της εγγύτητας της αυτοκρατορίας της Νίκαιας με τη Κωνσταντινούπολη και υποκύπτοντας στις προσπάθειες των Λατίνων να προσεταιριστούν τους Βουλγάρους κατά τον ίδιο τρόπο που το είχαν πράξει με τους Κουμάνους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι ενωμένοι Λατίνοι, Κουμάνοι και Βούλγαροι, ξεκίνησαν να πολιορκούν το Τζουρούλο στη Θράκη.¹⁰³

Από τη βουλγαρική πλευρά έγινε επίσης προσπάθεια επαναπροσέγγισης του Πάπα και αποκατάστασης των σχέσεων Βουλγαρίας - ρωμαϊκής έδρας, καθώς ο Πάπας σε αντίδραση των ενεργειών του Ασέν του 1235, είχε αφορίσει την βουλγαρική εκκλησία, τον ίδιο τον τσάρο και το βασίλειό του. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Καινοφρούριου, που ήταν στην κατοχή της Νίκαιας, έφτασαν στον Ιβάν τα δυσάρεστα νέα ότι στη βουλγαρική αυλή είχε συμβεί ο αιφνίδιος θάνατος της συζύγου του, του - βρέφους ακόμα - παιδιού τους και του Βούλγαρου Πατριάρχη (1237). Το γεγονός ερμηνεύεται από τον τσάρο ως σημάδι θεϊκής οργής, που είχε προκαλέσει το γεγονός της αθέτησης των όρκων που είχε δώσει ο ίδιος, στο πλαίσιο της συμφωνίας με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας. Υπό το φόβο της θείας δίκης, εγκατέλειψε τους συμμάχους του και επέστρεψε στη χώρα του.¹⁰⁴

Στη συνέχεια, έσπευσε στην αποκατάσταση των σχέσεων του με τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Βατάτζη, ενώ παράλληλα ανταποκρίθηκε στη προσέγγιση του από τον φυλακισμένο και τυφλωμένο Θεόδωρο Δούκα Άγγελο της Θεσσαλονίκης, τον βοήθησε να δραπετεύσει και να ανακαταλάβει το θρόνο του στη Θεσσαλονίκη, παραγκωνίζοντας τον αδερφό του Μανουήλ και προωθώντας στη θέση του (καθώς ο ίδιος κωλυόταν λόγω της κατάστασής του) τον γιό του Ιωάννη (1238). Ο εκθρονισμένος Μανουήλ τότε κατέφυγε στη Νίκαια, δημιουργώντας ένα νέο

¹⁰² Ό.π., 233¹⁻¹¹, 234⁹⁻²⁴

¹⁰³ Ό.π., 235¹⁰⁻²⁴

¹⁰⁴ Ό.π., 236¹³⁻¹⁸

μέτωπο διαμάχης, το οποίο όμως δεν κατέληξε πουθενά λόγω του θανάτου του Μανουήλ και του Ιβάν το 1241, ενώ ταυτόχρονα στη Βουλγαρία, διαφαινόταν απειλητική η Μογγολική δύναμη.

Η αποδυνάμωση της Βουλγαρίας (μέσα 13^{ου} αι.)

Ο θάνατος του Ιβάν Ασέν σηματοδοτεί τη λήξη της τελευταίας περιόδου ακμής του βουλγαρικού βασιλείου. Στη περίοδο που ακολούθησε οι αλληπάλληλες επιδρομές των Μογγόλων αποδυνάμωσαν πλήρως τη Βουλγαρία, εκτοπίζοντάς την από τις επικρατούσες δυνάμεις στο πεδίο ανταγωνισμού της Βαλκανικής, ενώ τα φιλοπόλεμα μογγολικά στρατεύματα, χτυπώντας τους Σελτζούκους έπλητταν τον κυριότερο ανταγωνιστή της Νίκαιας.¹⁰⁵

Το 1246 ο Καλομάν πέθανε και στο θρόνο της Βουλγαρίας ανήλθε ο κατά το ήμισυ βυζαντινός γιος του, Ιβάν Ασέν και της κόρης του Λάσκαρη Ειρήνης, Μιχαήλ. Ο νέος βασιλέας ήταν μόλις 8 ετών και στην τσαρική αυλή κυριαρχούσε σύγχυση λόγω του ανταγωνισμού που προέκυψε από τους υποστηρικτές του Καλομάν (ήταν ο γιος του Ασέν από τη πρώτη σύζυγό του) και τα μέλη της αντιβασιλείας, μεταξύ των οποίων και η βυζαντινή Ειρήνη η οποία θεωρήθηκε ύποπτη φαρμακείας του αποθανόντος τσάρου.¹⁰⁶

Το 1246 ο Βατάτζης εκμεταλλευόμενος την σύγχυση επιτέθηκε στην αποδυναμωμένη Βουλγαρία με αποτέλεσμα τη κατάκτηση όλων των νότιων εδαφών της από τη Νίκαια, ενώ είχε υποτάξει πλήρως και τη Θεσσαλονίκη, στην οποία διορίστηκε ως διοικητής ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος. Ανάμεσα στα εδάφη που καταλήφθηκαν μέσα σε μόλις τρεις μήνες ήταν οι Σέρρες, το Μελένικο, το Βελεβούσδιο, τα Σκόπια, η Πελαγονία και το Πρόσακο.¹⁰⁷ Η διοίκηση της Μακεδονίας δόθηκε στον -μετέπειτα αυτοκράτορα-, Μιχαήλ Παλαιολόγο. Ανάμεσα στις κατακτήσεις του Βατάτζη ήταν και η Χαλκιδική με το Άγιο όρος.

¹⁰⁵ Fine, *Late medieval Balkans*, 156

¹⁰⁶ Ό.π., 157

¹⁰⁷ Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, 233

Δεύτερο πλήγμα κατά την περίοδο για τη Βουλγαρία ήταν η άνοδος του δεσποτάτου της Ηπείρου από τον νόθο γιό του πρώτου Μιχαήλ Δούκα, Μιχαήλ Β΄, ο οποίος εύκολα προσάρτησε τη πλειοψηφία των εδαφών που είχε καταλάβει από τους Βυζαντινούς ο Ιβάν Ασέν το 1230.¹⁰⁸

Ταυτόχρονα, η κακή κατάσταση στην οποία είχε περιπέσει η λατινική αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης άνοιγε τον δρόμο στην αυτοκρατορία της Νίκαιας προς την πραγματοποίηση του στόχου της ανακατάληψης της βασιλεύουσας, γεγονός που ανέβαλε προσωρινά ο θάνατος του Βατάτζη το 1256. Στη Βουλγαρία μετά το θάνατο του Βατάτζη κατέστη φανερό ότι η Νίκαια ήταν ο κύριος εχθρός της και η ανάκτηση των νότιων και δυτικών εδαφών της ήταν η ύψιστη προτεραιότητά της εξωτερικής πολιτικής. Επιπλέον, συνειδητοποιώντας ότι δεν υπήρχε η δυνατότητα αντιμετώπισης ενός δεύτερου μεγάλου εχθρού, η Βουλγαρία παραιτήθηκε από τις αξιώσεις της στα βορειοδυτικά της εδάφη και σύναψε συμμαχία με την Ουγγαρία. Έτσι, χωρίς ανησυχία για την ουγγρική δράση που θα μπορούσε να έχει οδηγήσει σε ένα διμερές πόλεμο, αφιερώθηκε πλήρης προσοχή της στην ανάκαμψη της Μακεδονίας, η οποία, επιτεύχθηκε εν μέρη το 1255. Η ειρήνη με την Ουγγαρία επισφραγίστηκε με τον γάμο του τσάρου Μιχαήλ της Βουλγαρίας με την εγγονή του βασιλιά της Ουγγαρίας, Ροτισλάβ το 1255. Η Ήπειρος, κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του 1255 συμμάχησε με τη Σερβία, ανταγωνίστρια της- συμμάχου των Βουλγάρων - Ουγγαρίας.

Οι Βούλγαροι προσπάθησαν να επωφεληθούν από την απουσία της μεγάλης ηγετικής φυσιογνωμίας της Νίκαιας πραγματοποιώντας εκστρατείες αμέσως μετά το 1256, με στόχο την ανακατάληψη των βουλγαρικών εδαφών που είχαν προσφάτως χαθεί. Οι εκστρατείες ωστόσο, στέφθηκαν από αποτυχία, παρά το γεγονός ότι οι φιλικά διακείμενοι προς τη Βουλγαρία πληθυσμοί της Μακεδονίας καθιστούσαν εύκολη την κατάληψη των εδαφών. Στη συνέχεια αρκέστηκαν μόνο δύο εκστρατείες μεταξύ των ετών 1256 και 1257, για την επαναφορά τους στη Νίκαια.¹⁰⁹ Τότε συνομολογήθηκε συνθήκη ειρήνης μεταξύ του πεθερού του ανήλικου Μιχαήλ της Βουλγαρίας, Ροτισλάβ και του Βυζαντίου, με την οποία τα βυζαντινό-βουλγαρικά σύνορα επανέρχονταν στον Έβρο. Οι ηττημένοι Βούλγαροι αναγκάστηκαν να γίνουν σύμμαχοι

¹⁰⁸ Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 48-51

¹⁰⁹ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 126-127

της Νίκαιας και σε αυτό το πλαίσιο την υποστήριξαν στις απόπειρες ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης που ακολούθησαν, με αποτέλεσμα την επιδείνωση των σχέσεων της Βουλγαρίας με τη Δύση.¹¹⁰

Η ανάμειξη του Βυζαντίου στα εσωτερικά της Βουλγαρίας (13ος)

Η ανηλικότητα του διαδόχου Μιχαήλ είχε δημιουργήσει εσωτερική αναταραχή. Στη Βουλγαρία των μέσων του 13ου αιώνα, υπήρχαν τρεις αυτοαποκαλούμενοι τσάροι που ο καθένας διεκδικούσε το βουλγαρικό θρόνο - ο πεθερός του διαδόχου, Ροτισλάβ στο Βιδίνιο, κάποιος Μίτσο Ασέν στη Νότια Βουλγαρία και ο εκπρόσωπος των βογιάρων Κωνσταντίνος Τίχ (σε συντόμευση του *Τιχομίρ* 1257-1277) στον Βορρά με έδρα το Τύρνοβο. Από αυτούς ο τελευταίος, διέθετε εδαφικά ερείσματα κοντά στη Σερδική (σημ. Σόφια) και ήταν κατά το ήμισυ Σέρβος. Καθώς ήταν ο μόνος που δεν είχε καμία σύνδεση με την βασιλική οικογένεια των Ασέν, προσέγγισε τη Νίκαια, αποστέλλοντας πρεσβεία στην αυλή του Βατάτζη, ζητώντας την συμφωνία γαμικού συμβολαίου με την κόρη του Ειρήνη, που η μητέρα της ήταν η κόρη του Ιωάννη Ασέν. Οι διαπραγματεύσεις στέφθηκαν από επιτυχία, συνομολογήθηκε συνθήκη ειρήνης και ο γάμος έλαβε χώρα το 1258.¹¹¹ **(εικόνα 2)**

Μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο (1261-1282) η ειρήνη διαταράχθηκε εκ νέου, καθώς ο Μιχαήλ προκειμένου να ανέβει στον βυζαντινό θρόνο είχε τυφλώσει τον αδελφό της τσαρίνας Ειρήνης, έτσι η αυλή του Τυρνόβου κατέστη εστία αντί- αυτοκρατορικής πολιτικής κατά της νέας δυναστείας των Παλαιολόγων. Μέχρι το 1261 ο Κωνσταντίνος Τίχ, που είχε στο μεταξύ στεφθεί τσάρος ήταν πιστός στη συνθήκη ειρήνης του 1258. Όμως σύντομα οι φιλικές διαθέσεις του τσάρου μεταβλήθηκαν και οι βυζαντινές πηγές αποδίδουν την ευθύνη στην επιρροή της συζύγου του, αποδίδοντάς της κυρίαρχο ρόλο στην

¹¹⁰ Fine, *Late medieval Balkans*, 160

¹¹¹ Ό.π., 172

οργάνωση της επίθεσης του Τιχ κατά του Βυζαντίου που ακολούθησε. Ο Μιχαήλ ήρθε σε επαφή με τον ανταγωνιστή του Μίτσο Ασέν, προσφέροντάς του υποστήριξη.¹¹²

Σε αυτό το κλίμα, το 1262 οι Βούλγαροι συμμαχώντας με τους Τατάρους της Νότιας Ρωσίας, οργάνωσαν μια επίθεση στα εδάφη της Θράκης, στο πλαίσιο της οποίας κατέλαβαν πολλά σημαντικά βυζαντινά οχυρά, συμπεριλαμβανομένων και των δύο μεγαλύτερων μεταξύ αυτών, Στενήμαχο (σημ. Ασένοβγκραντ) και Φιλιπούπολη (Πλόβντιβ). Αν και τα περισσότερα οχυρά ανακαταλήφθηκαν σε σύντομο χρονικό διάστημα από τους Βυζαντινούς, το αποτέλεσμα των βουλγαρικών επιδρομών ήταν η ερήμωση της θρακικής πεδιάδας.¹¹³

Ο θάνατος της Ειρήνης το 1270, έδωσε την ευκαιρία στη βυζαντινή πλευρά για την επαναπροσέγγιση των Βουλγάρων και βελτίωση των βυζαντινό-βουλγαρικών σχέσεων. Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ προσκάλεσε τον τσάρο Κωνσταντίνο Τιχ, με στόχο τη συζήτηση συνομολόγησης ειρήνης. Η συνθήκη του 1270 επισφραγίστηκε με τη σύναψη του γάμου μεταξύ της ανιψιάς του αυτοκράτορα, Μαρίας και του Βούλγαρου τσάρου. Παρά ταύτα, μετά το πέρας μόλις μιας διετίας υπήρξαν επιπλοκές, καθώς ο τσάρος αιτήθηκε την παραχώρηση των λιμανιών της Αγχιάλου και της Μεσημβρίας τα οποία ο Μιχαήλ είχε υποσχεθεί ότι θα του παραχωρούνταν ως γαμική προίκα. Η έμμεση άρνηση του αυτοκράτορα στην αποδοχή του τσαρικού αιτήματος, η οποία εκδηλώθηκε μέσα από σειρά αναβολών της εκπλήρωσης της υπόσχεσής του, οδήγησε στην εισβολή των Βουλγαρικών στρατευμάτων του Κωνσταντίνου Τίχ στη Μακεδονία.¹¹⁴ Ήταν η βυζαντινή διπλωματία που έσωσε την κατάσταση, καθώς την επιθετική κίνηση του τσάρου απέκοψαν οι Τατάρους (Μόγγολοι), με τους οποίους ο Μιχαήλ είχε στο μεταξύ συνάψει συμμαχία, προσεγγίζοντας τον αρχηγό τους, Νογάη.¹¹⁵

Η διατάραξη των φιλικών σχέσεων με τη Βουλγαρία οδήγησε το 1273 στη προσχώρησή της στο αντιβυζαντινό μέτωπο που είχε διαμορφωθεί κατά τη περίοδο από τον κυριότερο εχθρό της αυτοκρατορίας Κάρολο Ανδεγαυό (1266 - 1282). Η πίεση του αντιβυζαντινού κλοιού, όπου είχαν ενωθεί όλοι οι αντίπαλοι του Βυζαντίου, Σέρβοι, Βούλγαροι, Αλβανοί, Λατίνοι, υπό το

¹¹² Ό.π., 118

¹¹³ Ostrogorsky, *Ιστορία Γ'*, 143

¹¹⁴ Παχυμέρης, *Ιστορία V*, 441²⁵ - 443²²

¹¹⁵ Ό.π., 447²⁶ - 448¹⁸

σκήπτρο του Καρόλου με τις ευλογίες του Πάπα κατά των “αιρετικών” βυζαντινών, οδήγησε στα γνωστά γεγονότα της θρησκευτικής πολιτικής του Μιχαήλ και στη σύναψη της συνόδου της Λυών του 1274.¹¹⁶

Την ίδια περίοδο ο αυτοκράτορας Μιχαήλ κινήθηκε προς την επαναφορά των δύο ανεξάρτητων εθνικών εκκλησιών της Βουλγαρίας και της Σερβίας στη δικαιοδοσία της αυτοκέφαλης Αρχιεπισκοπής Αχρίδας και εξέδωσε σχετικό διάταγμα, που τελικώς έμεινε ανεφάρμοστο. Σκοπός του αυτοκράτορα ήταν να συμπεριλάβει τις δύο εκκλησίες στο ενωτικό του σχέδιο και να πλήξει τη δύναμη των δύο “ανυπάκουων” βαλκανικών βασιλείων. Σε επιστολή του προς τον Πάπα αναπτύσσεται η επιχειρηματολογία υπέρ του εγχειρήματος, βασικός άξονας της οποίας είναι το γεγονός ότι τόσο η Σερβία όσο και η Βουλγαρία, πέτυχαν την αναγνώριση της ανεξαρτησίας των εκκλησιών τους ως αποτέλεσμα συγχύσεως και καιρικής ανωμαλίας και η σύνδεση των εκκλησιών με την Α΄ Ιουστινιανή. Ο Μιχαήλ επικαλείται την αποκατάσταση της τάξεως πριν αυτή διαταραχθεί, λόγω κρίσιμων ιστορικών συγκυριών : Σύμφωνα με διάταγμα του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, οι δύο επισκοπές υπάγονταν στη Πρώτη Ιουστινιανή, η οποία είχε αναδειχθεί σε Αρχιεπισκοπή με τη συγκατάθεση του Πάπα Βιργιλίου. Προς ικανοποίηση της παπικής φιλαρχίας, ως πρόσθετο επιχείρημα τέθηκε το γεγονός ότι στην ανάδειξη της σερβικής εκκλησίας σε Μητρόπολη (1219) και της βουλγαρικής σε Πατριαρχείο (1204), δεν υπήρξε κάποια παπική έγκριση, γεγονός απαράδεκτο καθώς τονίζει στον Πάπα “ *sin voluntate de la Sede Apostolica, ni pudiesse ser creado Patriarcha* ”.¹¹⁷

Μεταξύ των έντονων αντιδράσεων απέναντι στη φιλενωτική πολιτική του αυτοκράτορα ήταν και αυτή της αδερφής του, Ευλογίας (Ειρήνης), η οποία κατέφυγε στη βουλγαρική αυλή, όπου βρισκόταν η κόρη της Μαρία. Η αυλή του Τύρναβο κατέστη για άλλη μια φορά εστία αντι - αυτοκρατορικών ραδιουργιών, υπό την επιρροή των δύο γυναικών, δίνοντας την εντύπωση, ότι το γειτονικό βασιλικό κέντρο είχε γίνει παραδοσιακό πεδίο αντίλογου της βυζαντινής πολιτικής.¹¹⁸

¹¹⁶ Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 98-99

¹¹⁷ Ταρνανίδης, *Εκκλησιαστική πολιτική*, 70-73

¹¹⁸ Παχυμέρης, *Ιστορία VI*, 545⁴⁻¹⁸

Ωστόσο, του βουλγαρικό βασίλειο κατά τη περίοδο ήταν πλήρως εξασθενημένο, λόγω των Μογγολικών επιδρομών που το είχαν ερημώσει, σε συνδυασμό με την εσωτερική αναταραχή που ξέσπασε σε λαϊκό κίνημα με τη δολοφονία του τσάρου. Το γεγονός έδωσε την ευκαιρία στον αυτοκράτορα να αναμειχθεί δραστικά στα ζητήματα της Βουλγαρίας. Το 1277, επιχειρώντας να ανακόψει τη ταχεία επιτυχία του λαϊκού ηγέτη Ιβάιλο (1278-1279), προσκάλεσε τον Ιβάν Ασέν, έναν εκβυζαντινισμένο απόγονο των Ασενιδών στην αυλή του, παραχωρώντας του τον τίτλο του *δεσπότη*. Στη συνέχεια τον πάντρεψε με την πρεσβύτερη κόρη του Ειρήνη Παλαιολογίνα¹¹⁹. Μέσω του διπλωματικού μέσου των βασιλικών συνοικεσίων φαίνεται ότι ο αυτοκράτορας επιχείρησε να προσεγγίσει παράλληλα τα δύο βασίλεια της βαλκανικής καθώς “ *τῇ μὲν προτίστη τῶν θυγατέρων Εἰρήνῃ οὕτω προυνόει τῶν γάμων, τὴν δέ γε δευτέραν Ἄνναν ἥρεϊτο πέμπειν τῷ κρατοῦντι Σερβίας Στεφάνῳ τῷ Οὐρεσι, [...] εἰς γάμον συνάπτειν* ”.¹²⁰

Έπειτα, μέσω της αποστολής βυζαντινού στρατού και με ενίσχυση από τους μογγολικές δυνάμεις, ανέβασε τον προστατευόμενό του, Ιβάν στον τσαρικό θρόνο ως Ιβάν Ασέν Γ΄ (1279 - 1280). Παρά τη θετική έκβαση των γεγονότων, ο Ιβάν δεν κατάφερε να επιβληθεί στη βουλγαρική αριστοκρατία, ενώ ο Ιβάιλο επανεμφανίστηκε προ των τειχών της βουλγαρικής πρωτεύουσας (1280), νικώντας τι βυζαντινές στρατιές που είχαν σταλθεί προς ενίσχυσή του τσάρου. Ο Ιβάν και η Ειρήνη έφυγαν κρυφά από το Τύρνοβο με θησαυρούς από το θησαυροφυλάκιο του παλατιού, συμπεριλαμβανομένων των λαφύρων από τους ηττημένους Βυζαντινούς Αυτοκράτορες σε προηγούμενες νίκες. Φτάνοντας μέσω της Μεσημβρίας (Nesebăr), στη Κωνσταντινούπολη, ο εξοργισμένος αυτοκράτορας Μιχαήλ αρνήθηκε να τους δεχτεί για μέρες λόγω της δειλία τους. Ο διάδοχός του Ιβάν, κουμανικής καταγωγής και επικεφαλής των βογιάρων Γεώργιος Τέρτερης (1280-1292), συμμαχώντας με τον Ιωάννη Θεσσαλίας και τον Κάρολο Ανδεγαυό, εισχώρησε στην ενισχυμένη αντιβυζαντινή συμμαχία, την ίδια στιγμή που ο Σέρβος κράλης Μιλούτιν (1282-1321) έμπαινε στα Σκόπια.

¹¹⁹ *PLP* 21358 (αργότερα μοναχή Ευγενία).

¹²⁰ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία II*, I 60-61

3. Η Αθωνική μονή Ζωγράφου

« La contribution des moines du mont Athos est dans la conservation des uniques complètes archives balkaniques du Moyen Age, en byzantin, valaque, slavon, bulgare et serbo-slave. Ne sont pas rares les cas lorsque les monastères d'Athos ont été attaqués et désertés, néanmoins des documents balkaniques y étaient toujours conservés. Et c'est pour cette raison que nous devons être reconnaissants aux moines du Mont Athos car sans leurs efforts et leur ferveur inestimable cette unique richesse de documents n'aura pas survécu jusqu'à nos jours” Pavlikianov. Sofia XXII congrès International des études byzantines, l'Association des byzantinistes et les chercheurs du moyen age en Bulgarie.Sofia, 22-27 août 2011

Εντός του μοναστικού συγκροτήματος του Άθω, δεσπόζει η μονή που είναι στενά συνδεδεμένη με τη Βουλγαρία και τη μεσαιωνική ιστορία της, κατά τον ίδιο τρόπο που συνδέεται η μονή Χιλανδαρίου με τη Σερβία. Η ίδρυση της μονής Ζωγράφου τοποθετείται στην οκταετία μεταξύ 972 και 980, λόγω της ευρισκομένης αναφοράς σε *περιορισμό* του 980, ότι το μονύδριο για το οποίο γινόταν λόγος “*ανατρέχει τον ποταμόν και ακουμπίζει του Ζωγράφου άνωθεν*”. Επιπροσθέτως το Τυπικό του Ι. Τζιμισκή, ο λεγόμενος “*Τράγος*”, συντεταγμένος το 972 παρέχει ένα *terminus ante quem* στον καθορισμό του έτους ιδρύσεως της μονής, καθώς ανάμεσα στα πρόσωπα που προσυπογράφουν εντοπίζεται κάποιος “ *ηγούμενος Γεώργιος ο ζογραφος* ”.¹²¹

Είναι άγνωστος ο χρόνος κατά τον οποίο το μοναστήρι έλαβε τον εθνικό χαρακτήρα που είχε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και επανδρώθηκε από Βούλγαρους μοναχούς.¹²² Τα πρώιμα σλαβικά τοπωνύμια στα περίξ της Ζωγράφου υποδεικνύουν ότι ο “εκβουλγαρισμός” του

¹²¹ Παυλικιάνοβ, Οι σλάβοι στην Αθωνική, 1-3

¹²² Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός*, 241

ιδρύματος ίσως επήλθε ως αποτέλεσμα τής επάνδρωσής του με βουλγαρόφωνους μοναχούς, προερχόμενους από τον άμεσο αγροτικό περίγυρο του Άθωνος, ως τοπική υπόθεση χωρίς άμεση επικοινωνία με τον κυρίως βουλγαρικό χώρο.¹²³

Σημαντική επί του θέματος υπήρξε η ανακάλυψη του Dölger, στο αρχείο των χειρόγραφων της μονής Ιβήρων, ενός *ορισμού* ανώτατου βυζαντινού αξιωματούχου, του πατρικίου Λέοντα, χρονολογούμενου στα μέσα του 11ου, που επικυρώνει τα δοθέντα από αυτοκράτορες προηγούμενων αιώνων στη μονή. Σε αυτό το πλαίσιο, αναφέρεται σε τρία, μη σωζόμενα σήμερα, σχετικά αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα, με μια σύντομη περίληψη του περιεχομένου τους. Μεταξύ αυτών, το χρυσόβουλλο του Ρωμανού Β΄ (939-963), συντεταγμένο μεταξύ των ετών 959-960 προς τη μονή Κολοβού, η οποία κατά τη περίοδο ανήκε στη μονή Ιβήρων, σώζει την αναφορά στην ύπαρξη μιας βουλγαρικής κοινότητας, νοτίως του αθωνικού συγκροτήματος, στην Ιερισσό. Μέσω του αυτοκρατορικού εγγράφου, γίνεται παραχώρηση στη μονή σαράντα *παροίκων*, με τη πρόβλεψη απαλλαγής από τη σχετική φορολογία, εν είδει αποζημίωσης των μοναχών για τις εδαφικές απώλειες που είχαν στη περιοχή, εξαιτίας “ *τῶν ἐνσκηνωθέντων ἐκείσε Σκλάβων Βουλγάρων* ”. Σύμφωνα με τον Dölger, η εγκατάσταση τους την αθωνική πεδιάδα, η οποία κατέστη στη συνέχεια μόνιμη, μπορεί να εγγραφεί στο πλαίσιο των κατακτητικών επιδρομών του Βούλγαρου ηγεμόνα Συμεών στα εδάφη της Μακεδονίας και της Θράκης μεταξύ των ετών 913 και 924.¹²⁴

Προς την εγκυρότητα της άποψης του Dölger, συνηγορεί και η ανάγνωση από τον Uspenski (1846) ενός πιστοποιητικού (*έγγραφος ασφάλεια*) του 982, που επικύρωνε μια συμφωνία μεταξύ των αντιπροσώπων των κατοίκων της Ιερισσού και του ιδρυτή της μονής Ιβήρων, Ιωάννη, που αφορά σε παραχωρήσεις εδαφών της περιοχής προηγουμένως ανήκοντα στην αθωνική μονή Κολοβού, έναντι χρηματικού ποσού. Κατ’ αυτό τον τρόπο οι κάτοικοι της Ιερισσού, ορίζονταν ως κύριοι της περιοχής *Γραδίσκα*, σε εύρος είκοσι εννέα χρόνων, όταν και θα έληγε το συμβόλαιο. Το γεγονός ότι τα ονόματα των μαρτύρων ήταν Σλαβικά αλλά και η ύπαρξη στο έγγραφο υπογραφής στα γαλγαλικά, αποτελούν πρόσθετα τεκμήρια της παρουσίας

¹²³ Παυλικιάνοβ, Οι σλάβοι στην Αθωνική, 31

¹²⁴ Soulis, The Slavic settlement, 68, Dujčev, Mont Athos et les Slaves, 510, Langlois, *Mont Athos*, 37

των Βουλγάρων στην Ιερισσό, ήδη από τον 10ο αιώνα, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα ώστε να μπορούν να παραστούν ως μάρτυρες.¹²⁵

Παρά ταύτα, από τους νεότερους ερευνητές η κατοίκηση της μονής Ζωγράφου από Βούλγαρους μοναχούς τοποθετήθηκε στον 11ο αιώνα και προτάθηκε ως σχετικό χρονικό σημείο εκκίνησης της υιοθέτησης του εθνικού χαρακτήρα της μονής το 1169, όταν εντοπίζεται στα χειρόγραφα η πρώτη βουλγαρικού τύπου υπογραφή από ηγούμενο της μονής, η οποία παρέχει έναν σαφή χρονολογικό προσδιορισμό της αποκρυστάλλωσης του σλαβικού χαρακτήρα της. Σε γενικές γραμμές, θεωρείται δεδομένη η σταδιακή υιοθέτηση σλαβικού χαρακτήρα για τη μονή από τα μέσα του 11ου αιώνα, κατά την κατάληψη του βουλγαρικού κράτους και ύστερα.¹²⁶

Όποια και να ήταν η πορεία των γεγονότων, μέχρι το τέλος του 13ου αιώνα είχε καταστεί ξεκάθαρο ότι η μονή Ζωγράφου ήταν βουλγαρική. Ενδεικτικές είναι η αναφορές στη μονή ως τη “σεβάσμια μονή των Βουλγάρων”, που εμφανίζεται στα αθωνικά έγγραφα κατά τη περίοδο, ενώ σε πράξη του 1286 του Νικηφόρου Χούμνου αναγράφεται “*τῆς κατὰ τὸ ἅγιον ὄρος τοῦ Ἄθω διακειμένης σεβασμίας μονῆς τῶν Βουλγάρων, τῆς εἰς ὄνομα τιμωμένης τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου καὶ ἐπιλεγόμενης τοῦ Ζωγράφου*”¹²⁷

Οι αθωνικές μονές ως κάτοπτρο πολιτικών ανταγωνισμών

Η προστασία (*patronage*) των θρησκευτικών ιδρυμάτων ήταν ζήτημα πολιτικής σημασίας για τους Χριστιανούς ηγεμόνες. Η ανάληψη μιας τέτοιας ευθύνης υπέρ του χριστιανικού συγκροτήματος του Αγίου Όρους, του σημαντικότερου θρησκευτικού κέντρου της Μακεδονίας, υπήρξε ζήτημα πολιτικής σημασίας και για την δυναστεία των Ασενιδών. Φαίνεται ότι η συμβολική πρόσληψη του Αθωνικού συγκροτήματος ως μικρογραφία του Ορθόδοξου κόσμου δεν είναι κατασκεύασμα της νεότερης έρευνας, αλλά κοινώς αποδεκτή ιδέα στη πρόσληψη του τότε κόσμου. Σε αυτό το πλαίσιο έγιναν απόπειρες ανάληψης της θέσης του

¹²⁵ Soulis, *The Slavic settlement*, 71

¹²⁶ Παυλικιάνοβ, *Οι Σλάβοι στην Αθωνική μονή Ζωγράφου*, 3

¹²⁷ *Actes de Zographou*, X 27⁶⁻⁸

προστάτη των αθωνικών μονών εξίσου από τους Βυζαντινούς, Βούλγαρους αργότερα Σέρβους (14ος αι.) και τέλος Ρουμάνους (16ος αι.) ηγεμόνες, οι οποίες σε πρακτικό επίπεδο δεν ωφέλησαν κανέναν άλλο πέρα από τις ίδιες τις μονές.¹²⁸

Η πρώτη ανάμειξη των Βουλγάρων ηγεμόνων με τις μονές του αθωνικού συγκροτήματος, τοποθετείται στη περίοδο βασιλείας του Ιωάννη Ασέν Β΄ μεταξύ των ετών 1230 και 1235, όταν τα σύνορα του βουλγαρικού βασιλείου έφθασαν να αγγίζουν τα εδάφη του Αγίου Όρους. Ο Βούλγαρος βασιλέας μετά τη νίκη του 1230 κατά του Δεσποτάτου της Ηπείρου και του Θεόδωρου Δούκα, επιχείρησε να θέσει τον Άθωνα υπό τον έλεγχό του, εγκαθιστώντας ανθρώπους της αρεσκείας του στις εκκλησιαστικές έδρες Θεσσαλονίκης και Ιερισσού.

Ενδεικτικό είναι το έγγραφο του Ιωάννη συντεταγμένο τον Απρίλιο του 1230, μόλις ένα μήνα μετά τη νίκη του στη Κολοκοτινίτσα (9 Μαρτίου 1230). Μέσω του διατάγματος, ο τσάρος παραχωρούσε στη μονή Βατοπεδίου το χωριό Σεμάλτο που βρισκόταν κοντά στις Σέρρες, παρέχοντας στους μοναχούς τη δικαιοδοσία απεριόριστου ελέγχου επί των παροίκων της περιοχής και κάρπωσης των προσόδων, εξουσία που δηλωνόταν ως μη - αμφισβητήσιμη, για όσο ο τσάρος θα βρισκόταν εν ζωή. Επιπροσθέτως, οι περιφερειακοί υπάλληλοι του τσάρου δεν θα είχαν στο εξής το δικαίωμα, όχι μόνο αξίωσης είσπραξης φόρων από τους μοναχούς, αλλά ούτε εισόδου εντός των κτημάτων της μονής. Οι μοναχοί απαλλάσσονταν από κάθε είδους αγγαρεία και μόνος άρχων επί αυτούς θα ήταν ο ηγούμενος Δοσίθεος και όσοι θα έπονταν. Το έγγραφο έκλεινε με τη, δηλωτική της προθέσεως του Ιωάννη να φανεί ως προστάτης της μονής, απειλή ότι όποιος επιχειρούσε να βλάψει με οποιονδήποτε τρόπο τους μοναχούς, “ θα υπέφερε τη μεγάλη οργή του τσάρου”.¹²⁹

Ο προσεταιρισμός του κέντρου του Ορθόδοξου μοναχισμού, ήταν ένα απαραίτητο όπλο νομιμοποίησης των νεοκατακτηθέντων εδαφών στη Μακεδονία, ελεγχόμενων στη πλειοψηφία τους από τοπικούς τοπάρχες φιλικά διακείμενους προς την αναδυόμενη αυτοκρατορία της Νίκαιας. Ο Βίος τής αγίας Παρασκευής τής Επιβατινής αναφέρει ότι μετά τη νίκη του στην

¹²⁸ Βλ. Παρακάτω .

¹²⁹ Michael Laskaris Vatopedeskata gramota na Ivan Asen II, Sofia 1930, 5 Αγγλική μετάφραση στο Petkov, *Voices*, 481

Κολοκοτινίτσα (1230) ο Ιωάννης Ασέν, αντικατέστησε τους μητροπολίτες και επισκόπους στα κατακτηθέντα εδάφη με δικούς του ανθρώπους και ανακήρυξε ως μητροπολίτη Θεσσαλονίκης κάποιον Μιχαήλ Πρατάνο, ο οποίος προσπάθησε να δημιουργήσει διασυνδέσεις με τον επίσκοπο Ιερισσού, ώστε να αναμειχθεί στον αθωνικό βίο.¹³⁰

Ο συντάκτης του Βίου, Βούλγαρος πατριάρχης Ευθύμιος, τονίζει ότι την πληροφορία αυτή άντλησε από τους *χρυσόβουλλους λόγους* του τσάρου, που εντόπισε στην Λαύρα και στο Πρωτάτο. Παρά το γεγονός ότι η νεότερη έρευνα επιβεβαιώνει την ύπαρξη χρυσόβουλλου του Ιωάννη υπέρ της Μονής Βατοπεδίου, για τη μονή Ζωγράφου δεν σώζεται κάποιο αυθεντικό βουλγαρικό έγγραφο που να επιβεβαιώνει την ανάμειξη του τσάρου στα της μονής.¹³¹

Στη συνάντηση που έλαβε χώρα μεταξύ του Ιωάννη Ασέν και του Ιωάννη Βατάτζη στη Καλλίπολη το 1235, παρέστη μια ομάδα μοναχών του Αγίου Όρους που είχε έρθει προς δήλωση της αντίθεσης των αγιορειτών μοναχών απέναντι στην αποδοχή του βουλγαρικό Πατριαρχείου Τυρνόβου, αλλά και της χειροτονίας του Μιχαήλ Πρατάνου και της γενικότερης ανάμειξης του Τυρνόβου στον Άθω. Η διαφύλαξη της πολιτικής επιρροής του Βυζαντίου στο Άγιο όρος αποτελούσε στόχος των βυζαντινών αυτοκρατόρων ήδη από την εποχή της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας.¹³²

Είναι στη ρευστή και ταραχώδη περίοδο της δυναστείας των Παλαιολόγων που η διεκδίκηση του ρόλου του προστάτη των αγιορείτικων μονών από τις ανταγωνίστριες δυνάμεις της εποχής θα γίνει πιο εμφανής, όταν στα αρχεία των μονών θα αρχίσουν να γίνονται έντονες οι παρουσίες ταυτοχρόνως Βουλγάρων Σέρβων και Βυζαντινών ηγετών προθύμων να παραχωρήσουν αφειδώς κάθε είδους προνόμια.

Ο μύθος των είκοσι έξι μαρτύρων

¹³⁰ Dujčev, ό.π., 502 . Βλ . επίσης : *Ιστορία*, Zlatarski, 254 (Βουλγ.)

¹³¹ Παυλικιάνοβ, Σλάβοι στην Αθωνική μονή Ζωγράφου, 7

¹³² Soulis, The Slavic settlement, 95, 503

Κατά την περίοδο μεταξύ του τέλους του 13^{ου} και αρχές 14^{ου} αι., λόγω των επιδρομών στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, έλαβαν χώρα καταστροφές στα εδάφη της μονής ως αποτέλεσμα ενεργειών των επιδρομέων. Το γεγονός έμεινε στη λαϊκή συνείδηση ως αποτέλεσμα επίθεσης του φιλενωτικού αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261 - 1282) προς τους μοναχούς της μονής Ζωγράφου, που είχαν προβάλει αντιρρήσεις στην αποδοχή της θρησκευτικής πολιτικής του.¹³³ Σε ανάμνηση του γεγονότος κατά τον 19ο αιώνα ανεγέρθηκε στην αυλή της μονής μνημείο (κενοτάφιο) προς τιμήν των είκοσι έξι μαρτύρων με αναγραφή της ημερομηνίας 10 Οκτωβρίου 1276 ως ημερομηνία του μαρτυρίου, ενώ το προσκυνητάρι του ναού φέρει παράσταση των μαρτύρων με σχετική επιγραφή, κατασκευασμένα επίσης στον 19^ο αιώνα.¹³⁴ **(εικ. 3)**

Τον λαϊκό μύθο αναπαρήγαγαν μορφές του εκκλησιαστικού και μοναστικού βίου, μεταξύ άλλων και ο αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Καλλιγιάς, ο οποίος το 1863 στη σύντομη παράγραφο περιγραφής της μονής Ζωγράφου, εντός του συγγράμματός *Αθωνιάς* γράφει :

“Επὶ δὲ τῆς βασιλείας Μιχαὴλ τοῦ λατινόφρονος, ἐλθόντες εἰς τὸ ὄρος, ἠχμαλωτίσθη ἡ μονὴ αὕτη, καὶ ἀπετεφρώθη διὰ πυρὰς διότι ἀντέστησαν ἀνδρείως καὶ ἤλεγξαν τοὺς Λατινόφρονας, καὶ εἴκοσι καὶ ἕξ τὸν ἀριθμὸν ὅσοι ἐπὶ τὸν τετράπλευρον πύργον εἰσελθόντες καὶ ὁμολογήσαντες τὴν καλὴν ὁμολογίαν, κατεκαύθησαν οἱ τρισόλβιοι μὲ τὸν ἡγούμενον”.¹³⁵

Το μαρτύριο των είκοσι έξι μοναχών, σώζεται σε μεσαιωνικό σλαβικό αγιολογικό κείμενο που αποτελεί και τη μοναδική πηγή επί του θέματος. Σύμφωνα με τον ανώνυμο συντάκτη του κειμένου, ο 1275, επομένως λίγο μετά την σύνοδο της Λυών (6 Ιουλίου 1274), οι αυτοκρατορικοί ακόλουθοι και ο Μιχαήλ επιτέθηκαν μεταξύ άλλων και στη μονή Ζωγράφου, λόγω της αντίστασης των μοναχών της στην Ένωση. Σύμφωνα με το κείμενο, κατά τη διάρκεια της εισβολής κατεδαφίστηκε ένας πύργος που είχε χτιστεί κατά την περίοδο βασιλείας του Ιωάννη Ασέν Β΄ και η εκκλησία της μονής, όπου βρισκόντουσαν διακόσια περίπου χειρόγραφα

¹³³ Riley, *Athos*, 355-356

¹³⁴ Σταματιάδου, Συμβολή, 29

¹³⁵ Καλλιγιάς, *Αθωνιάς*, 99

που καταστράφηκαν ολοσχερώς, καθώς και ιερά σκεύη, λειτουργικά ενδύματα και άλλα αντικείμενα αξίας τα οποία είτε καταστράφηκαν είτε εκλάπησαν. Σε αυτό το πλαίσιο ο συντάκτης του κειμένου, κάνει αναφορά σε δωρεές των Βουλγάρων βασιλέων του 10ου αιώνα, Συμεών και Πέτρου υπέρ της μονής, που χάθηκαν μεταξύ των απολεσθέντων, οι οποίες, προκύπτει ως λογικό συμπέρασμα στον αναγνώστη, πιστοποιούνταν μέσω των εγγράφων που επίσης χάθηκαν οριστικά. Όμως το τραγικότερο όλων, τονίζει, ήταν η απώλεια της ζωής εικοσιέξι μοναχών που μαρτύρησαν για τη πίστη τους.¹³⁶

Η πηγή εκδόθηκε το 1900 κατά την ίδια περίοδο που δημοσιεύτηκε ένα σώμα αγιολογικών κειμένων του αθωνικού περιβάλλοντος, που πραγματεύονται στο σύνολό τους παρόμοιες μεταχειρίσεις μοναχών από τον Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο. Ωστόσο σε δεύτερο στάδιο, η ιστορικότητα των συγκεκριμένων πηγών αμφισβητήθηκε. Μεγάλο μέρος των συγκεκριμένων κειμένων εκδόθηκαν από τον Σ. Λάμπρο το 1912 και στη συνέχεια νεότεροι ερευνητές απέδειξαν ότι επρόκειτο για κείμενα που γράφτηκαν μέσα στον 16ο αιώνα και εγγράφονταν στον κύκλο της λογοτεχνικής παράδοσης που ο αθωνικός κύκλος ονόμαζε *Patria*.¹³⁷

Η πραγματική αιτία των όποιων καταστροφών που επήλθαν στη μονή κατά τη περίοδο οφείλεται μάλλον σε επιδρομές πειρατών. Σε έγγραφο της μονής Ίβήρων σώζεται η διήγηση του ιερομόναχου Θεοδοσίου σχετικού συμβάντος της ίδιας περιόδου : “ *Οί τὸν πειρατικὸν βίον ἐκ τῆς Φραγγίας μερερχόμενοι ληστικῶς τῇ εἰρημένῃ μονῇ ἐπετέθεντο καὶ σχεδὸν εἶπεῖν ἄοικον καὶ ἡφανισμένην κατέλιπον καὶ Ἀπαντα τὰ ἐν ἱεροῖς κειμηλίοις καὶ ἀναθήμασι καὶ ἃ εἰς ὑπηρεσίαν τοῖς μοναχοῖς ἦσαν σκυλεύσαντες καὶ μηδὲν λιπόντες τῇ περιφανεστάτῃ μονῇ εἰ μὴ χῶρον ἔρημον καὶ ἄπορον, τοὺς μοναχοὺς οὕς μὲν ἀπήγαγον καὶ θανάτου ἔργον ἐποίησαν, οὕς δὲ φυγάδας ἐποίησαντο* ”.¹³⁸

Πρόσθετα, το γεγονός του μαρτυρίου του 1276, ή έστω η μετάβαση του αυτοκράτορα από την αυλή της Κωνσταντινούπολης στα εδάφη του Αγίου Όρους, δεν μαρτυρούνται σε κάποια σωζόμενη ιστορική πηγή σχετική με τη περίοδο βασιλείας του Μιχαήλ Παλαιολόγου,

¹³⁶ Dujčev, *Mont Athos et les Slaves*, 503. Το βουλγαρικό κείμενο στο : Ivanov, *Bulgarski starini*, 437-440, Σε αγγλ. Μτφ.: Petkov, *Voices*, 444-446 .

¹³⁷ Pavlikianov, *The early years*, 99

¹³⁸ Γεδεών, *Διήγησις*, 173

ενώ η υποτιθέμενη επιθετικότητα του αυτοκράτορα προς τους Ζωγραφιώτες μοναχούς εμπίπτει στα σωζόμενα χειρόγραφα του αρχείου της ίδιας της μονής.¹³⁹

Όπως προκύπτει από διάφορα επικυρωτικά έγγραφα, ο αυτοκράτορας ενεργούσε ως ευεργέτης των μονών του Αγίου Όρους εν γένει, παραχωρώντας καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του γενναιόδωρα προνόμια, πιστός στο μοντέλο του βυζαντινού αυτοκράτορα ως προστάτη του Ορθόδοξου κέντρου. Ειδικότερα, λόγω του εθνικού χαρακτήρα της μονής Ζωγράφου, οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες υπήρξαν ιδιαίτερος ευνοϊκοί. Πέρα από ιστορικά ατεκμηρίωτη, η υποτιθέμενη εχθρική ενέργεια του βυζαντινού αυτοκράτορα κατά της μονής Ζωγράφου θα αποτελούσε ένα βαρύτατο σφάλμα εσωτερικής πολιτικής που δύσκολα μπορεί να αποδοθεί στον διπλωματικό Μιχαήλ Παλαιολόγο, δεδομένης της προαναφερθείσας πολιτικής σημασίας της προστασίας των μονών του Άθω από τους Χριστιανούς ηγεμόνες .

Η προστασία των μονών του Αγίου Όρους έγκειται σε δύο πράξεις των αυτοκρατόρων. Την παραχώρηση έννομων απαλλαγών από τις προβλεπόμενες φορολογικές υποχρεώσεις, στο πλαίσιο μιας ειδικής προνομιακής φορολογικής μεταχείρισης των μονών από τις κρατικές αρχές και τη δωρεά εδαφικών κτημάτων, που συνήθως κατοικούνταν από παροίκους που καλλιεργούσαν τη γη τους και ήταν σε εξάρτηση από αυτή. Ήδη, σε Σιγίλλιο του Βασιλείου Α΄ του 883, προβλέπεται για τους μοναχούς του Άθω όπως «[...] τοῦ λοιποῦ ἀθορύβους καὶ ἀταράχους διάγειν...» και ειδικότερα ότι εξασφαλίζονται «[...] ἀπὸ τε στρατηγῶν, βασιλικῶν ἀνθρώπων καὶ ἕως ἐσχάτου ἀνθρώπου τοῦ δουλείαν καταπιστευομένου, ...ἵνα μὴ ἐπηρεάσῃ τις τοὺς αὐτοὺς μοναχοὺς»,¹⁴⁰ ένα μοτίβο στο οποίο έμειναν πιστοί οι αυτοκράτορες των επόμενων αιώνων στη σύνταξη των αυτοκρατορικών εγγράφων με ανάλογες παραχωρήσεις προς τις μονές.

Όσο αφορά τον παράγοντα των εδαφικών παραχωρήσεων, το γεγονός ότι ήδη από την εποχή ιδρύσεως της Μεγίστης Λαύρας, απαγορευόταν η κτηνοτροφία και η καλλιέργεια εντός των ορίων της Αθωνικής Χερσονήσου, σε συνδυασμό και με την- μη προσφερόμενη για αγροτική εκμετάλλευση -γεωλογική μορφολογία της περιοχής, κατέστησαν από πολύ νωρίς

¹³⁹ Βλ. παρακάτω.

¹⁴⁰ Νικολακάκης, Το προνομιακό φορολογικό καθεστώς, 323, Το έγγραφο βρίσκεται στο : *Actes du Prôtaton I* , 180 11-15

αναγκαία την παραχώρηση στις μονές μετοχίων εκτός του Άθωνος, προς την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των μοναχών. Ο όρος “μετόχι” δηλώνει ότι πρόκειται ουσιαστικά για μία προέκταση των Ιερών Μονών, στην διοικητική, κανονική και διαχειριστική εξουσία των οποίων υπάγονταν.¹⁴¹

Κατά αυτόν τον τρόπο τα μοναστήρια του Άθω, εξασφάλισαν κτήματα εκτός από εκείνα στην Αθωνική χερσόνησο, στη Χαλκιδική, στα περίχωρα και την ίδια την πόλη της Θεσσαλονίκης, στην κοιλάδα του ποταμού Στρυμόνα και γενικότερα στη Μακεδονία, σε νησιά, όπως για παράδειγμα η Λήμνος, η Θάσος και ο Άγιος Ευστράτιος, στη Θράκη, καθώς και σε άλλες περιοχές της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.¹⁴² Η παραχώρηση δωρεών προς τις μονές από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, συνέβαλε στην διαμόρφωση του προφίλ του ευσεβούς αυτοκράτορα και συντελούσε στην διατήρηση των καλών σχέσεων με τον μοναστικό κόσμο. Επιπλέον, εκτός από έναν ισχυρό οικονομικό παράγοντα, τα μετόχια των αθωνικών μονών αποτελούσαν και πυρήνες πνευματικής επιρροής του αγιορείτικου μοναχισμού, προς τις τοπικές κοινωνίες, με τις οποίες ήταν σε άμεση σχέση και επαφή.¹⁴³ Κατά την εποχή των Παλαιολόγων, η τακτική παραχώρησης γαιών ως μετόχια στις αθωνικές μονές, είχε παγιωθεί πια ως δεδομένη πρακτική.

Η διένεξη Ζωγράφου και Λαύρας (1266-1267)

Κατά τον 13ο αιώνα, ξέσπασε έριδα μεταξύ της Μονής Ζωγράφου και της Μεγίστης Λαύρας, με αιτία τον προσεταιρισμό από τους Λαυριώτες αγροτικών χωραφιών στη περιοχή της Ραχωνίας, ανήκοντα, όπως φάνηκε τελικά, στη Μονή Ζωγράφου. Πρόκειται για τα εδάφη *Λούστρα, Αρμένων, Χάλκεως, Κρύος Κάμπος, Τυμπανάρης, της Γραίας του πήδημα, Λουκίτζης,*

¹⁴¹ Ή εξακτίνωση του Αγίου Όρους, 17

¹⁴² Χαριζάνης, *Κτήματα*, 173-189

¹⁴³ Ό.π., 189

που βρίσκόντουσαν σε απόσταση τριών χιλιομέτρων νοτίως από την περιοχή της Ιερισσού, στον ισθμό του Πρόβλακα.¹⁴⁴

Το ζήτημα της έριδος απασχόλησε ιδιαίτερα τους εμπλεκόμενους, καθώς εκδόθηκαν συνολικά εννέα έγγραφα που αφορούν σε αυτή, εκ των οποίων σώθηκαν τρία εκτενή χειρόγραφα στο αρχείο της μονής Ζωγράφου. Τα κτήματα, σύμφωνα με έγγραφο της μονής, είχαν αρχικά παραχωρηθεί το 1142 από τη Μαρία Τζουσμένη στη μονή Ζωγράφου, έναντι καταβολής ετήσιου μισθώματος.¹⁴⁵ Ο εγγονός της, Νικηφόρος Πετραλειφάς,¹⁴⁶ δώρισε τα κτήματα στους Ζωγραφίωτες, απαλλάσσοντάς τους από οποιαδήποτε οικονομική υποχρέωση απέναντί του. Λόγω της εγγύτητας των κτημάτων στη περιοχή της Ραχωνίας στα εδάφη τους, οι μοναχοί της Λαύρας, αξίωσαν το δικαίωμα κυριότητάς τους.

Το 1266, οι μοναχοί της μονής Ζωγράφου απευθύνθηκαν στις αρχές υποστηρίζοντας ότι “*ἀδικοῦνται παρὰ τῶν ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου μοναχῶν ἐπὶ τισὶ χωραφιαίοις τόποις.*”¹⁴⁷ Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ συνέταξε *ορισμό*¹⁴⁸, με τον οποίο ανέθετε την εξέταση του θέματος στον *κεφαλατικεύοντα* Θεσσαλονίκης σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο Τορνίκη, ο οποίος συνδεόταν στενά με τον ίδιο, καθώς η κόρη του ήταν η σύζυγος του μέγα δομέστικου Ιωάννη Παλαιολόγου και αδελφού του Μιχαήλ Η’.¹⁴⁹

Όταν ο Τορνίκης εξέτασε το ζήτημα και μετά και από την εξέταση των μαρτυριών των ντόπιων, έκρινε ότι τα κτήματα ανήκαν στη μονή Ζωγράφου καθώς “*πάντων οὖν ἐκεῖσε τὴν τοῦ Ζωγράφου μονὴν δεσπότιν εἶναι τῶν χωραφίων διαβεβαιουμένων*”¹⁵⁰, συντάχθηκε νέος *ορισμός*

¹⁴⁴ Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας 395, 346, 427,- 426, 363, 395 αντίστοιχα .

¹⁴⁵ *Actes de Zographou* V 12-16 καθώς το πρωτότυπο έγγραφο είχε χαθεί κατά την περίοδο της έριδος, συντάχθηκε πλαστό χειρόγραφο που είναι σχεδόν βέβαιο ότι αναπαράγει όσα προέβλεπε το αρχικό έγγραφο .

¹⁴⁶ *ODB* III 1643

¹⁴⁷ *Actes de Zographou* VII 23 ¹³⁹⁻¹⁴⁰

¹⁴⁸ Dölger, *Regesten* III 51 N° 1948

¹⁴⁹ Από την αρμενικής καταγωγής οικογένεια Τορνίκη από την οποία προέρχονταν από τον 12° αιώνα υψηλά ιστάμενα μέλη της βυζαντινής διοίκησης βλ. σχετικά : *ODB* III 2096, Ο Κωνσταντίνος ήταν ο γιος του Δημήτριου Τορνίκη που διοίκησε ως μεσάζων στην αυτοκρατορία της Νίκαιας. Αναφορά στον Κωνσταντίνο Τορνίκη στο: Παχυμέρης, *Ιστορία* III, 314 .

¹⁵⁰ *Actes de Zographou*, VII 20 ⁴⁴⁻⁴⁶

του σεβαστοκράτορα, υπό τις διαταγές του αυτοκράτορα που κατοχύρωνε τα αδιαμφισβήτητα δικαιώματα των μοναχών της μονής Ζωγράφου επί των κτημάτων.¹⁵¹

Τότε οι μοναχοί της Λαύρας στοχεύοντας να εξασφαλίσουν τα δικαιώματα τους πάνω στα εδάφη, διαμαρτυρήθηκαν έντονα, ισχυριζόμενοι ότι η απόφαση βασίστηκε σε ψευδείς μαρτυρίες. Σε αυτό το σημείο, ο Τορνίκης έκρινε σωστό να παραπέμψει το ζήτημα στο αυτοκρατορικό δικαστήριο. Μετά και τη κατάθεση των μαρτύρων και των δύο πλευρών στη Κωνσταντινούπολη, ο αυτοκράτορας αποφάσισε τη λύση των διαδικασιών με απόφαση υπέρ της μονής Ζωγράφου, που κρίθηκε ως ο νόμιμος κάτοχος των μετοχίων : “ *διέγνω ἡ ἁγία αὐτοῦ βασιλεία , ὡς φθόνῳ φερόμενοι οἱ μοναχοὶ τῆς Λαύρας, ὅσα δῆτα καὶ εἶπον κατὰ τῶν μοναχῶν τῆς μονῆς τοῦ Ζωγράφου, καὶ οὐ κατὰ ἀλήθειαν ἢ ὀρθὸν σκοπὸν καὶ ζῆλον εἶπον ταῦτα καὶ διὰ τοῦτο ἠξίωσε τοὺς Ζωγραφινοὺς ὁ [...] βασιλεὺς δι’ ὀρισμοῦ τῆς ἁγίας βασιλείας αὐτοῦ συμπαθείας καθαρᾶς* ”¹⁵²

Ωστόσο, μετά τη λήξη των διαδικασιών ο Λαυριώτης μοναχός Θεόδουλος παρέμεινε στη Κωνσταντινούπολη για δύο ακόμη μέρες και φιλοτεχνήθηκε πλαστά έγγραφα που είχε φροντίσει να συντάξει με τρόπο πειστικό της αυθεντικότητάς τους και στη συνέχεια τα υπέδειξε στον Τορνίκη ως διαπιστευτήρια της απόφασης του αυτοκρατορικού δικαστηρίου υπέρ της Λαύρας: “*Προσκατερήσας ὀρισμοὺς φευδεπίπλαστους αὐτοχειρὶ ἐνεχάραξε καὶ δι’ ἐρυθρῶν υπογραφῶν ἐβεβαίωσε, διορίζομένους δῆθεν τῷ σεβαστοκράτορι πάντα τὰ τῶν Ἀγιογεωργιτῶν μοναχῶν δικαιώματα διαρρηῆσαι καὶ κατακαῦσαι καὶ τοὺς Λαυριώτας τῶν χωραφίων ἀποκαταστήσαι δεσπότας.*”¹⁵³ Ο Τορνίκης πείστηκε από το τέχνασμα του Θεόδουλου και προχώρησε σε όσα προβλέπονταν στα τα ψευδή έγγραφα, δηλαδή στη καταστροφή των σχετικών με το ζήτημα χειρόγραφων στο αρχείο της μονής Ζωγράφου, και στην απονομή των εδαφών στους νόμιμους δικαιούχους” και εξέδωσε σχετικό διάταγμα.¹⁵⁴

Έτσι χάθηκαν τα υπόλοιπα έγγραφα που αφορούσαν στην υπόθεση της έριδας, τα οποία υποθέτουμε ότι βρισκόντουσαν ανάμεσα σε όσα καταστράφηκαν σε αυτή τη φάση και για τα

¹⁵¹ *Actes de Zographou, VI 17* 16-18

¹⁵² *Ο.π., VI 17* 18-23

¹⁵³ *Ο.π., VII 22* 104-107

¹⁵⁴ *Ο.π., VI 17* 25-35

οποία μας πληροφορούν τα τρία εναπομείναντα. Ο Τορνίκης ωστόσο, γρήγορα υποψιάστηκε ότι υπήρχε κάτι ύποπτο στα υποτιθέμενα αυτοκρατορικά έγγραφα και πίεσε τον μοναχό, ο οποίος και τελικά ομολόγησε τη πράξη του.¹⁵⁵ Τότε εξέδωσε νέο διάταγμα, άμεσης αποκατάστασης των εδαφών στη κυριότητα της μονής Ζωγράφου, ενώ οι μοναχοί, ταξίδεψαν ξανά στη Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να αποζημιωθούν για την καταστροφή της σοδειάς στα κτήματα της μονής πάνω στο μετόχι λόγω της μεγάλης διάρκειας των διαδικασιών απονομής δικαιοσύνης. Εκεί έλαβαν εκ νέου αυτοκρατορικό ορισμό¹⁵⁶, που επικύρωνε τη κατοχή των εδαφών στη Ραχωνία, προοριζόμενο για το νέο διοικητή Θεσσαλονίκης στη θέση του Τορνίκη, Αλέξιο Δούκα Νεστόγκο.¹⁵⁷

Με τη διευθέτηση του θέματος επικυρώθηκαν τα εδάφη εκτός του Αγίου Όρους που αποτελούσαν περιουσία της μονής Ζωγράφου. Τα σχετιζόμενα με την έριδα μεταξύ 1266 και 1267 είναι τα πρώτα στη σειρά έγγραφα του αρχείου της μονής που πιστοποιούν την κατοχή μετοχίων από τη μονή.¹⁵⁸ Προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο αυτοκράτορας Μιχαήλ κατά τη περίοδο δεν έδειξε εχθρική διάθεση κατά των μοναχών της μονής Ζωγράφου. Σε περίπτωση που ήταν αρνητικά διακείμενος απέναντι της, θα ήταν παράλογο να επικυρώνει τα δικαιώματα της και τις δύο φορές που το ζήτημα της έριδος τέθηκε στο αυτοκρατορικό δικαστήριο εκδίδοντας ανάλογα αυτοκρατορικά διατάγματα.

4. Πρόσταγμα του Μιχαήλ Παλαιολόγου (1276)

¹⁵⁵ Ο.π., 17³⁵⁻³⁹

¹⁵⁶ *Actes de Zographou*, VII 19, Dölger, *Regesten II*, I 53 No 1950

¹⁵⁷ Δεν συμπεριλαμβάνεται στο PLP. Η οικογένεια γαιοκτημόνων και αξιωματούχων των Νεστόγκων, πιθανώς βουλγαρικής καταγωγής που είχε εγκατασταθεί στην πρωτεύουσα από τον 11^ο αιώνα και είχαν αποκτήσει συγγενικούς δεσμούς με τις βασιλικές οικογένειες της αυτοκρατορίας. Μέχρι τον 13ο αιώνα γνώρισαν μεγάλη ακμή και συγκαταλέγονταν στις πλουσιότερες διαπρεπείς αριστοκρατικές οικογένειες της βυζαντινής αυλής. Οι Νεστόγγοι ήταν στενά συνδεδεμένοι με τους Λασκαρίδες, ωστόσο διατήρησαν τη δύναμή τους και μετά την επικράτηση των Παλαιολόγων. Ο Αλέξιος Δούκας Νεστόγγος, το 1267 διορίστηκε κεφαλή της Θεσσαλονίκης. Ενώ ο αδερφός του, και θείος του μετέπειτα αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, Κωνσταντίνος Δούκας Νεστόγγος, το 1284 διορίστηκε διοικητής της Νύσας στη Λυδία. Βλ. σχετικά Polemis, *The Doukai*, 150-152, Laurent, *Le corpus* 283-284, αρ. 2014., Θεοχαρίδης, *Μιχαήλ Δούκας Γλαβάς*, 188.

¹⁵⁸ **Βλ. πίνακα τέλους 1-6 .**

Ανάμεσα στα χειρόγραφα του αρχείου της μονής Ζωγράφου, σώζεται το αντίγραφο του 14ου αιώνα ενός αυτοκρατορικού ορισμού προς τη μονή, χωρίς αναφορά στον αυτοκράτορα ή τη χρονολογία του εγγράφου. Με τον ορισμό, ο αυτοκράτορας μετά από αίτημα των μοναχών, επικυρώνει το μοναστήρι της Παναγίας Κρανιώτισσας¹⁵⁹ στη περιοχή του Στρυμόνα ως ιδιοκτησία της μονής Ζωγράφου.¹⁶⁰

Η επικρατούσα θεωρία κατά τη χρονολογία έκδοσης των εγγράφων της μονής από τους Kurtz και Regel (1907) σχετικά με την εχθρότητα του Μιχαήλ Παλαιολόγου προς τη μονή Ζωγράφου, όπως προέκυψε από τη πηγή του βουλγαρικού κειμένου (εκδ. το 1900 από τον Zlatarski), επηρέασε τη χρονολόγηση του ορισμού, που στην έκδοση τους αποδίδεται στον επόμενο αυτοκράτορα. Η ανιστορικότητα του σλαβικού κειμένου, η οποία κατά τη χρονολογία έκδοσης των εγγράφων δεν είχε απασχολήσει την έρευνα, αποδείχτηκε πολύ αργότερα, στα τέλη του ίδιου αιώνα από τους Rigo και Bozilov.

Εφόσον το βουλγαρικό κείμενο περιέγραφε την αγριότητα του μαρτυρίου των 26 μοναχών από τον φιλενωτικό Μιχαήλ το 1275, ένα φιλικά διακείμενο προς τη μονή πρόσταγμα, δεν έβγαζε νόημα, επομένως αποδόθηκε στον επόμενο αυτοκράτορα Ανδρόνικο και στα 1291. Ιστορικά ήταν περισσότερο συμβατή η χρονολόγηση του εγγράφου στην εποχή του Ανδρόνικου, αναφορικά και με τη γενικότερη στάση του συγκεκριμένου αυτοκράτορα με τη Βουλγαρία, καθώς αυτός μετά την άνοδό του στο βυζαντινό θρόνο, συνθηκολόγησε με τον Γεώργιο Τέρτερη, τσάρο της Βουλγαρίας. Ωστόσο, εντύπωση προκαλεί η προχωρημένη χρονολογία του πρώτου αυτοκρατορικού διατάγματος υπέρ της μονής. Η απουσία εγγράφων προς τη μονή για περίοδο έξι χρόνων, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ως τότε αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του πρώτου Παλαιολόγου δεν καταγράφηκε κάποιος ως *Πρώτος* του Αγίου Όρους δημιουργεί ερωτήματα. Θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως άρνηση των ίδιων των μοναχών να αποστείλουν στην αυλή της Κωνσταντινούπολης κάποιον για χειροθεσία, είτε ως άρνηση του

¹⁵⁹ Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας, 389

¹⁶⁰ *Actes de Zographou*, XIII 33, βλ. Πίνακα τέλους 8.

ίδιου του αυτοκράτορα να δεχτεί όποιον τον προσέγγισε.¹⁶¹ Υπάρχει ωστόσο και η απλούστερη εξήγηση ότι πιθανώς οι σχετικές με το θέμα πηγές δεν επιβίωσαν στο χρόνο.

Εντούτοις, όπως προκύπτει από τις καταγεγραμμένες σε πηγές ευεργεσίες του Μιχαήλ Παλαιολόγου υπέρ των Ορθόδοξων μονών, ο αυτοκράτορας δεν είχε λάβει εχθρική πολιτική απέναντι στα εκκλησιαστικά ιδρύματα της Ορθοδοξίας. Ο Dölger επίσης χρονολόγησε το πρόσταγμα στα 1276, αποδίδοντάς το στον Μιχαήλ¹⁶², λόγω της αναφοράς που εμπεριέχεται στο χρυσόβουλλο του Ανρδονίκου Παλαιολόγου, το 1289 (βλ. παρακάτω) ότι το “*ἕτερον μετόχιον ἐν τῷ ποταμῷ τῷ Στρυμμόνι ἐπ’ ὀνόματι τιμώμενον τῆς πανυπεράγνου μου δεσποίνης καὶ θεομήτορος καὶ ἐπικεκλημένον τῆς Κρανιωτίσσης*”¹⁶³ καταγραφόταν μεταξύ άλλων ως κατοχή της μονής.

Επομένως, προκύπτει το συμπέρασμα ότι εφόσον το μετόχι της Κρανιώτισσας συμπεριλαμβάνεται μεταξύ των κτημάτων της περιουσίας της μονής στο έγγραφο του 1289, ο ορισμός μέσω του οποίου αυτό παραχωρείται στη μονή θα πρέπει να τοποθετηθεί προγενέστερα. Πρόσθετα, η εκ νέου επικύρωση της κατοχής του μετοχίου μόλις μια διετία μετά το επικυρωτικό χρυσόβουλλο του 1289, δεν φαίνεται λογική παρα μόνο αν στο μεσοδιάστημα είχε προκύψει κάποια αμφισβήτηση της νόμιμης κατοχής του από τους Ζωγραφιώτες μοναχούς, γεγονός που δεν μαρτυρείται σε κάποιο σωζόμενο χειρόγραφο.¹⁶⁴

Αν το έγγραφο του ορισμού χρονολογηθεί στο 1276, όπως προτάθηκε από τους Dolger, Pavlikianov, η θετική ανταπόκριση του αυτοκράτορα Μιχαήλ στο αίτημα της “μονής των Βουλγάρων” για αναγνώριση εδαφικής κτίσης βρίσκεται σε **παραλληλία** με τη πολιτική ανάμειξης της βυζαντινής αυτοκρατορίας στα εσωτερικά θέματα της Βουλγαρίας, μετά το 1270 και το θάνατο της εχθρικά διακείμενης προς τους Παλαιολόγους τσαρίνας Ειρήνης Λάσκαρη, κατά την περίοδο που ξεκίνησε η διαδικασία της προώθησης στο θρόνο της Βουλγαρίας του

¹⁶¹ Χρήστου, *Άγιον Όρος*, 135.

¹⁶² Dölger, *Regesten III*, 67 No 2024

¹⁶³ *Actes de Zographou*, XI 30 ⁴³⁻⁴⁵

¹⁶⁴ Grumel, *La chronologie*, 259, Pavlikianov, *The early years*, 107

Ιβάν Ασέν Γ΄, συζύγου της κόρης του Μιχαήλ, Ειρήνης Παλαιολόγεινας.¹⁶⁵ Ενώ η χρονολόγηση πριν το 1280 και την αποτυχία του προστατευόμενου του αυτοκράτορα Μιχαήλ, Ιβάν να επιβληθεί στη Βουλγαρική αυλή ταιριάζει επίσης. Ταυτόχρονα ο αυτοκράτορας αποσκοπούσε στον κατευνασμό των εντάσεων προκλήθηκαν και στον μοναστικό κόσμο μετά τις ταραχές που είχαν προκύψει λόγω της σύγκλησης της Συνόδου της Λυών το 1274, με δωρεές προς τις Αθωνικές μονές¹⁶⁶ και οι παραχωρήσεις του προς τη μονή Ζωγράφου μεταξύ των ετών 1276-1279 εγγράφονται σε αυτό το κλίμα.

Πρακτικό του 1279

Ενδεικτικό της αυξήσεως της εδαφικής περιουσίας της μονής εκτός του Αγίου Όρους κατά τη περίοδο βασιλείας του πρώτου Παλαιολόγου, είναι το πρακτικό παραδόσεως του απογραφέα Αλέξιου Άμνωνος για τις περιοχές στην Ιερισσό που σώζεται σε αντίγραφο του 14ου αιώνα στο αρχείο της μονής.¹⁶⁷

Στο πλαίσιο της ιδέας της εγκυρότητας του προαναφερθέντος σλαβικού κειμένου αναφορικά με την αρνητική στάση του αυτοκράτορα Μιχαήλ κατά της μονής Ζωγράφου, οι εκδότες Regel, Kurt, Korablev, το παρέδωσαν ως μη-χρονολογημένο. Το 1940 Ο Mosin πρότεινε ως έτος εκδόσεως του χειρόγραφου το 1294 ή το 1303 λόγω της ινδικτιώνος που καταγράφεται στο έγγραφο που μπορεί να αποδοθεί και με τις δύο ημερομηνίες. Την δεύτερη χρονολόγηση του Mosin υποστήριξε ο Ostrogorsky που χρονολόγησε επίσης στη περίοδο βασιλείας του Ανδρόνικου Παλαιολόγου. Το 1973 ο Lefort απέδειξε ότι το πρακτικό πρέπει να χρονολογηθεί πολύ νωρίτερα, βασιζόμενος στην ύπαρξη του ονόματος του απογραφέα σε έγγραφο της μονής Ιβήρων του 1283. Οι απογραφείς ήταν πάντα δύο, και ο ερευνητής έκρινε ότι το κενό διάστημα στο σημείο αναγραφής του δεύτερου απογραφέα, όπως σώζεται στο χειρόγραφο της Ζωγράφου, αντιστοιχούσε στο όνομα που εντόπισε ως το δεύτερο πρόσωπο στο

¹⁶⁵ βλ. προηγουμένως .

¹⁶⁶ Fine, *Late medieval Balkans*, 194

¹⁶⁷ *Actes de Zographou*, LII 115-119

έγγραφο της μονής Ιβήρων, αυτό του Κωνσταντίνου Τζυμπέα. Βασιζόμενος στον χαρακτηρισμό του Τζυμπέα ως θανόντος (*Τζυμπέα εκείνου*) στο ίδιο έγγραφο, κατέληξε στη χρονολόγηση του πρακτικού του αρχείου της Ζωγράφου στα 1279 και τη περίοδο βασιλείας του Μιχαήλ Παλαιολόγου.¹⁶⁸

Από το κείμενο του εγγράφου προκύπτει ότι μεταξύ των εδαφών στη περιοχή της Ιερισσού που ανήκαν στη μονή Ζωγράφου το 1279 ήταν : ένας αμπελώνας συνολικής έκτασης 15 μοδίων¹⁶⁹, καλλιεργήσιμη γη εκτάσεως 277 μοδίων,¹⁷⁰ η περιοχή Λούστρα στον 53 μοδίων¹⁷¹, η περιοχή Αρμένων 29 μοδίων¹⁷², η του Κρύου Κάμπου 140 μοδίων¹⁷³, της Λουκίτζης 69 μοδίων¹⁷⁴, ανώνυμη έκταση γης 50 μοδίων στη περιοχή *Της γραίας το πήδημα*¹⁷⁵, χωράφι 10 μοδίων στο χωριό Αρσενικεία¹⁷⁶, το κτήμα Κουρβοελένη 6 μοδίων.¹⁷⁷

Συνολικά, η εδαφική έκταση κατεχόμενη από τη μονή στη περιοχή της Ιερισσού αναλογούσε σε 716,25 μοδίους.¹⁷⁸ Προκύπτει το συμπέρασμα ότι το 1279 σε σχέση με τα κτήματά της μια δεκαετία πρωτότερα, είχαν προστεθεί τα τρία τελευταία : Αρσενικεία, Κουρβοελένη, Κοντογρίκου στο χωριό Συμεών.¹⁷⁹ Έγγραφα σχετιζόμενα με τις πρόσθετες αυτές κτίσεις δεν σώζονται στο αρχείο της μονής, ενώ το 1270 είχε αποκτήσει το μετόχι του Αγίου Νικολάου στη περιοχή Γλυκύ Νερόν στη Θεσσαλονίκη, το οποίο αγόρασε από τη μονή Βατοπεδίου.¹⁸⁰ Πέρα από αυτό, η περιουσία της Μονής Ζωγράφου σε μετόχια βρισκόταν κυρίως εντός της περιοχής της Ιερισσού και ήταν σε χαμηλότερα επίπεδα σε σύγκριση με αυτή

¹⁶⁸ Pavlikianov, *The mediaeval Documents*, 163-164

¹⁶⁹ *Actes de Zographou*, VII 119 ²²

¹⁷⁰ Ό.π., 119

¹⁷¹ Ό.π., VII 119 ²⁴

¹⁷² Ό.π., VII 120 ²⁵

¹⁷³ Ό.π., VII 120 ²⁵⁻²⁶

¹⁷⁴ Ό.π., VII 120 ²⁷

¹⁷⁵ Ό.π., VII 120 ²⁷

¹⁷⁶ Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, 346, ό.π., VII 120 ²⁷⁻²⁸

¹⁷⁷ Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, 388, ό.π., VII 120 ²⁸⁻²⁹

¹⁷⁸ Ό.π., 120 VII ²⁹⁻³⁰ Ο

¹⁷⁹ **Βλ. Πίνακα τέλους 9-11.**

¹⁸⁰ *Actes de Zographou*, 25 -27 IX

των άλλων δύο μονών που εμπλέκονταν επίσης στη συγκεκριμένη περιοχή, των μονών Ιβήρων και Βατοπεδίου.¹⁸¹

Σε αντάλλαγμα της κατοχής των προαναφερθέντων τα οποία οι μοναχοί κατείχαν και δικαιούνταν να λαμβάνουν τις προσόδους των κτημάτων τους, χωρίς να επιτρέπεται στους κρατικούς υπαλλήλους οποιαδήποτε αξίωση απέναντί τους, όφειλαν να προσεύχονται για τον αυτοκράτορα και για τον στρατό της αυτοκρατορίας : “ *ὑπερέχεσθαι τῶν κραταιῶν καὶ ἁγίων ἡμῶν αὐθέντων καὶ βασιλέων, τοῦ θεοφυλάκτου στρατοῦ καὶ παντὸς χριστιανικοῦ πληρώματος* ”¹⁸²

Αργότερα, ἐπὶ Ἀνδρονίκου τα μετόχια της μονῆς επεκτάθηκαν και σε άλλες περιοχές :

Παραδοτικὸν γράμμα του κοιαιστωρος Νικηφόρου Χούμνου, 1286

Μέσα σε μια δεκαετία η περιουσία της μονῆς αυξήθηκε σημαντικά, αν λάβουμε υπόψη ότι η συνολική της κατοχή σε μετόχια αντιστοιχούσε περίπου σε 800 μοδίους γης. Το πρόσταγμα του Νικηφόρου Χούμνου,¹⁸³ μετά από εντολή του αυτοκράτορα, που πλέον ήταν ο Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος (1282-1328) παραχωρεῖ στη μονή Ζωγράφου, κτήμα εκτάσεως 400 μοδίων στο χωριό Λοζική στη περιοχή της Ρεντίνας, στο νοτιότερο τμήμα της Χαλκιδικῆς, κοντά στη λίμνη Βόλβη.¹⁸⁴ Το κτήμα προηγουμένως ανήκε στον στρατιωτικό Γαζή¹⁸⁵ που το κατείχε ως *πρόνοια*, μετά την διαπίστωση ότι δεν συμπεριλαμβανόταν η συγκεκριμένη έκταση εντός των

¹⁸¹ Pavlikianov, *The mediaeval documents* 173

¹⁸² *Actes de Zographou*, VII 120 ³¹⁻³⁵

¹⁸³ PLP No 30961, Verpeaux *Nicephore Choumnos*, , λόγιος και αξιωματούχος της πρώιμης Παλαιολόγειας περιόδου και μία από τις σημαντικότερες προσωπικότητες κατά τη λεγόμενη Παλαιολόγεια Αναγέννηση. Υπάρχουν αναφορές στο πρόσωπο του Νικηφόρου Χούμνου (1250-1327) ως *μεσάζοντα* (1294-1315), *κοιέστωρος* (1272-1293), *πανσέβαστος* (1286-1300) *μυστικός* (1293-1295), *ἐπὶ τοῦ κανικλείου* (1295-1327) και τέλος διοικητή Θεσσαλονίκης (1309-1310). Συνδέθηκε με την αυτοκρατορική οικογένεια όταν η κόρη του Ειρήνη παντρεύτηκε έναν από τους γιούς του αυτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β΄, τον Ιωάννη Παλαιολόγο. Πέθανε το 1327 ως μοναχός Ναθαναήλ στο μοναστήρι του Φιλανθρώπου Σωτήρος στην Κωνσταντινούπολη.

¹⁸⁴ Ό.π., Χ 27-29 **Βλ. Πίνακα τέλους Νο 12 .**

¹⁸⁵ PLP No 3444

εκτάσεων που δικαιούταν. Η παραχώρηση του συγκεκριμένου μετοχίου έφερε σε γειτνίαση τα κτήματα της μονής με αυτά της μονής Χιλανδαρίου.

Χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Παλαιολόγου (1289)

Το χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Παλαιολόγου του 1289 αποτελεί μεγάλης σημασίας έγγραφο. Με αυτό ο αυτοκράτορας, μετά από σχετική αίτηση των μοναχών, επικύρωνε τη νομιμότητα της εδαφικής περιουσίας της μονής, επομένως στο κείμενό του καταγράφονται όλα τα κτήματα που ανήκαν στη μονή Ζωγράφου από την εποχή ιδρύσεώς της, ως την ημερομηνία σύνταξής του. Μετά από ένα εκτενές θεολογικό προοίμιο,¹⁸⁶ ο αυτοκράτορας επιβεβαιώνει τη κατοχή της εδαφικής περιουσίας της μονής Ζωγράφου, με την παραχώρηση επίσης του δικαιώματος επέκτασής της, αλλά και εκμετάλλευσης των κτημάτων, όπως οι μοναχοί το επιθυμούσαν.¹⁸⁷

Μεταξύ των κατεχόμενων από τη μονή είναι αγροτικά κτήματα με καλλιέργειες, αμπελώνες, ελαιώνες στη περιοχή Σελίνα, η περιοχή του Αγ. Νικόλαου στην Ιερισσό, μαζί με τους παροίκους, το βοσκοτόπι της Άσπρης Πέτρας, το μετόχι του Αγίου Γεωργίου στο Λοσνίκιο, το μετόχι της Κρανιώτισσας κοντά στον Στρυμόνα, το μετόχι του Αγίου Βλάσση στην Ορμυλία, το μετόχι των Αγίων Αποστόλων στο Άγιο Όρος, τα κτήματα στη περιοχή Γλυκά Νερά, στη Θεσσαλονίκη, μια ακατοίκητη περιοχή στο Πελορήγιον.¹⁸⁸

Όλα αυτά η μονή θα τα κατείχε “*ἀναφαιρέτως, ἀνενοχλήτως, τὲ καὶ ἀδιασείστως*”.¹⁸⁹ Πρόσθετα, οριζόταν απαλλαγή της μονής από το *εννόμιο*, φόρο που επιβαλλόταν για την εκτροφή ζώων και απαγορευόταν στους κοσμικούς υπαλλήλους η αίτησή καταβολής του φόρου από τους μοναχούς.¹⁹⁰

Ιστορικό πλαίσιο

¹⁸⁶ *Actes de Zographou*, XI 29¹⁻²⁸

¹⁸⁷ Ό.π., 30²⁹⁻³⁶

¹⁸⁸ **Βλ. Πίνακα τέλους 13-17.**

¹⁸⁹ Ό.π., 30³⁰

¹⁹⁰ Ό.π., 31⁵⁹⁻⁶³

Με την διαδοχή του Μιχαήλ από τον Ανδρόνικο το 1282, οι συνθήκες έγιναν ευνοϊκότερες για τις μονές. Το συγκεκριμένο χρυσόβουλο εγκαινιάζει μια σειρά άλλων προνομιακών παραχωρήσεων από τον αυτοκράτορα μέσα στα επόμενα έτη. Ήδη από την ημερομηνία ανόδου του στον θρόνο, θέλησε να κατευνάσει τα πνεύματα, ακολουθώντας διαφορετική θρησκευτική πολιτική από τον πατέρα του Μιχαήλ. Έτσι, αποκήρυξε την ένωση των εκκλησιών που είχε αποφασιστεί στη Λυών το 1274.¹⁹¹ Στη διάρκεια της βασιλείας του Ανδρόνικου Β' η σημασία και η επιρροή της Εκκλησίας αυξήθηκαν, κυρίως δε μεγάλωσε η επιρροή του μοναχισμού, υπό την δράση του πατριάρχη Αθανασίου. Σε αυτό το πλαίσιο οι μονές του Αγίου Όρους, γνώρισαν στα χρόνια αυτά τη χρυσή τους εποχή. Ο πατριάρχης Αθανάσιος Α' (1289-1293, 1304-1310), ο οποίος “ ασχολήθηκε με την Αυτοκρατορία σαν να ήταν το μοναστήρι του”¹⁹² πριν τη χειροτονία του υπήρξε επίσης μοναχός του Αγίου Όρους και ήταν γνώστης των ζητημάτων του Άθωνος, ενώ εξακολουθούσε να βρίσκεται συνεχή επικοινωνία με τους αγιορείτες μοναχούς.¹⁹³ Είναι αναμφίβολο ότι ο Ανδρόνικος, λόγω της προσωπικής κλίσης του προς τον ασκητισμό ήταν υπερβολικά δοτικός με τους μοναχούς εν γένει, γεγονός που πολλές φορές προκάλεσε αρνητική κριτική, για παράδειγμα στον Γρηγορά, όταν ο ιστορικός αναφέρεται στην επιλογή του ηλικιωμένου αγιορείτη μοναχού Ησαΐα ως Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1323-1327) : “ Έτυχε μέντοι έπιδεδημηκώς τηνικαῦτα μοναχός τις έξ ὄρους τοῦ Ἄθω ὑπέρ τὰ έβδομήκοντα ἔτη, μήτ' άξίωμα ἔχων οὔδέν ίερατικόν, μήτε γοῦν τὰ πρῶτα καί στοιχειώδη συνάπτειν άσφαλῶς δυνάμενος γράμματα, τοῦτον διά τήν άγαν τῶν τρόπων άφέλειαν είς τούς πατριαρχικούς ἄρτι χηρεύοντας θρόνους ο βασικλεῦς άνεβίβασε ”.¹⁹⁴

Η λύση της διένεξης Ζωγράφου-Χιλανδαρίου (1290)

¹⁹¹ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* Ι, 150-5

¹⁹² Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 170, Το σχόλιο είναι του R.Guillard.

¹⁹³ Χρήστου, *Άγιον Όρος*, 139, Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 164

¹⁹⁴ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* VIII 360¹⁻⁶

Το έγγραφο XII της έκδοσης του αρχείου της μονής Ζωγράφου αφορά σε μια διένεξη μεταξύ των μονών Χιλανδαρίου και Ζωγράφου : “ *Πρὸ καιροῦ (εἶ)χον τὰ δύο μοναστήρια διενέξεις, [...] τε τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων περὶ κηπωροτοπίων [...]*”.¹⁹⁵

Αιτία της έριδος ήταν ένα κτήμα ευρισκόμενο κοντά σε σερβικό μετόχι στον Ισθμό του Πρόβλακα, που ονομαζόταν *Λούστρα*. Όλες οι προσπάθειες που είχαν γίνει ως τότε για της συμφιλίωση των δύο πλευρών είχαν αποτύχει. Τα δύο αντικρουόμενα μέλη, απευθύνθηκαν στον μητροπολίτη της Ιερισσού¹⁹⁶ προκειμένου να καταλήξουν σε μια τελική λύση. Αφού εξετάστηκαν τα εδάφη από τους διοικητές , οι μάρτυρες κατέθεσαν ότι τα κηπάρια ανήκαν δικαιωματικά στη βουλγαρική μονή.¹⁹⁷ Η Λούστρα έτσι κατοχυρώθηκε ως ιδιοκτησία της μονής Ζωγράφου με πρόβλεψη επιβολής ποινής 36 υπέρπυρων σε όποιον αμφισβητούσε την απόφαση.¹⁹⁸

Ιστορικό Πλαίσιο

Κατά τη περίοδο σύνταξης του χειρόγραφου, η βυζαντινή αυτοκρατορία ο βρισκόταν αντιμέτωπη με τη σερβική επεκτατική κίνηση, η οποία είχε λάβει ανεξέλεγκτες διαστάσεις. Σημείο εκκίνησής της είναι το 1282, όταν οι σερβικές δυνάμεις κατέβηκαν στα βόρεια εδάφη της Μακεδονίας, υπό τον κράλη Στέφανο Ούρο Β΄ Μιλούτιν (1282-1321) και κατέλαβαν τα Σκόπια. Η πόλη μέσα στον επόμενο αιώνα έγινε η πρωτεύουσα του σερβικού βασιλείου και εκ τότε αποσχίστηκε οριστικά από τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η συγκεκριμένη κίνηση αποτέλεσε την αρχή μιας σειράς επιτυχημένων σερβικών επεκτατικών επιχειρήσεων προς το εσωτερικό της βυζαντινής επικράτειας, που συνεχίστηκε από τους διαδόχους του Σέρβου ηγεμόνα, με κορύφωση την περίοδο μετά την άνοδο του Στέφανου Ντουσάν στον σερβικό θρόνο. Το αμυνόμενο Βυζάντιο, επιχειρούσε, περνώντας στη αντεπίθεση να ανακόψει την προέλαση των Σέρβων ως και το 1297, οπότε έγινε κατανοητό ότι ήταν αδύνατη η αναχαίτιση της σερβικής επεκτατικής κίνησης. Το 1299 επήλθε ξανά η ειρήνη με τους Σέρβους, που επισφραγίστηκε με βασιλικό συνοικέσιο, μεταξύ του Σέρβου κράλη και της πριγκίπισσας

¹⁹⁵ *Actes de Zographou*, XII 31¹⁻²

¹⁹⁶ *PLP* No 7109

¹⁹⁷ Ό.π., 32¹⁶

¹⁹⁸ **Βλ. πίνακα τέλους** No 1, ό.π., 33⁴³

Σιμωνίδας.¹⁹⁹ Κατά το έτος σύνταξης του χρυσόβουλλου (1290), η αυτοκρατορία, ήταν επομένως σε κακή σχέση με τη Σερβία η οποία αποτελούσε και τον κυριότερο εχθρό της στη Βαλκανική.

Την ίδια περίοδο ο Ανδρόνικος είχε συνομολογήσει με τον Γεώργιο Τέρτερη ήδη από το 1284 συνθήκη ειρήνης, αναγνωρίζοντας στον τελευταίο τον τίτλο του “ τσάρου της Βουλγαρίας” και απονέμοντας του τον τίτλο του *δεσπότη*. Η τήρηση τόσο ευνοϊκής στάσης του αυτοκράτορα προς τον Βούλγαρο ηγεμόνα, υπήρξε πιθανώς ένα μέσο ικανοποίησης της ματαιοδοξίας του τσάρου, μπροστά στον φόβο οργάνωσης κοινής επίθεσης Βουλγάρων-Σέρβων κατά του Βυζαντίου, δεδομένου ότι ο Βούλγαρος βασιλέας συνδεόταν με τον Μιλούτιν, καθώς η (πρώτη, προ Σιμωνίδος) σύζυγός του κράλη, Άννα ήταν κόρη του. Η αντιμετώπιση της επίθεσης θα ήταν δύσκολη, σε μια περίοδο μάλιστα που τα βυζαντινά στρατεύματα βρισκόντουσαν στην Ανατολή προς αντιμετώπιση των Τούρκων. Λίγη πολιτική σημασία εξάλλου είχαν οι τίτλοι που χάρισε ο Ανδρόνικος στον πλήρως αποδυναμωμένο από τις Μογγολικές επιθέσεις, τσάρο.

Αν η λήξη της έριδος μεταξύ των δύο σλαβικών μονών ιδωθεί υπό το πρίσμα του εθνικού χαρακτήρα τους (που τονίζεται από την αρχή του ιδίου του εγγράφου), εντοπίζεται μια παραλληλία μεταξύ των σχέσεων του Βυζαντίου με τις δυο αντιμαχόμενες πλευρές : φιλική με τους Βούλγαρους, εχθρική με τους Σέρβους.

Ορισμός Ανδρόνικου Παλαιολόγου (1299 /1303)

Με τον ορισμό του Ανδρονίκου προς τη μονή Ζωγράφου, υποκαθίστούνται τα δικαιώματά της πάνω σε δύο μετόχια στη περιοχή της Θεσσαλονίκης.²⁰⁰ Ο αυτοκράτορας είχε παραχωρήσει τα μετόχια του Αγίου Νικολάου Σγουρού και Αγίου Νικολάου Κύρου σε έναν *οικείο* του ονόματι Φίλιππο Δεβλητζηνό²⁰¹, αγνοώντας προηγούμενο πρόσταγμα του γιού του και συναυτοκράτορα

¹⁹⁹ Soulis, Serbs and Byzantium, 1, Nicol, *Τελευταίοι αιώνες*, 194-5

²⁰⁰ *Actes de Zographou*, XXIV 52-54, Pavlikianov, *The mediaeval Documents*, 201

²⁰¹ Αναφορά στο πρόσωπό του μόνο στο συγκεκριμένο έγγραφο.

Μιχαήλ 9ου, με το οποίο επικυρώνονταν τα δικαιώματα της μονής Ζωγράφου πάνω στα δύο μετόχια. Μέσω του εγγράφου που εκδόθηκε το 1299 ή το 1303 δηλώνεται ως μη έγκυρη η κατοχή των μετοχίων από των αριστοκράτη Δεβλητζήνo και αυτά επιστρέφουν στη κυριότητα της μονής.

Πρόσθετα, παραχωρούνταν στη μονή μετόχια που δεν κατονομάζονται, στη περιοχή της Καλαμαριάς, στη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για τη πρώτη αναφορά στα έγγραφα σχετικά με κατοχή γη της μονής Ζωγράφου στο *κατεπανίκι* της Καλαμαριάς. Τα δύο μετόχια στη Θεσσαλονίκη δεν καταγράφονται σε κάποιο σωζόμενο επικυρωτικό έγγραφο, ενώ δεν αναφέρεται σε αυτό το έγγραφο η περιοχή *Γλυκό Νερόν*, στη περιοχή της Αγία Πελαγίας όπου όπως αναφέρθηκε προηγουμένως βρισκόταν το μοναδικό μετόχι της μονής στη Θεσσαλονίκη.²⁰²

Πρακτικά απογραφών 1317, 1320

Σύμφωνα με το πρακτικό της απογραφής του 1317 των απογραφών Κωνσταντίνου Περγαμηνού και Γεωργίου Φαρισαίου, για το θέμα Θεσσαλονίκης, η μονή κατείχε κατά τη περίοδο συνολικά 22 μετόχια και νέες προσθήκες ήταν τα κτήματα *Σαραβαρές*²⁰³ και *Δραγατία*²⁰⁴ συνολικής έκτασης 655,5 μoδίων. Από το έγγραφο προκύπτει ότι η συνολική περιουσία της μονής σε μετόχια είχε **φτάσει το 1317, τους 1666,5 μoδίους, είχε αυξηθεί επομένως σημαντικά σε σχέση με το σύνολο των 1255 μoδίων που κατείχε το 1300.**²⁰⁵

Το “ *πρακτικόν απογραφής εξιώσεως κτημάτων Κωνσταντίνου Περγαμηνού και Γεωργίου Φαρισαίου*”²⁰⁶ του 1320 για το θέμα Θεσσαλονίκης, σωζόμενο στο αρχείο Ζωγράφου, είναι ενδεικτικό της επέκτασης των μετοχίων της μονής στη περιοχή της Καλαμαριάς μέσα στον

²⁰² **βλ. Πίνακα Τέλους, 19,20.**

²⁰³ Θεοδωρίδης, *Πίνακας τοπογραφίας*, 417

²⁰⁴ Το συγκεκριμένο μικρό μετόχι (3 μoδίων) κατείχε η μονή μέχρι το 1704 βλ. σχετικά : Pavlikianov, *The mediaeval Documents*, 245 .

²⁰⁵ *Actes de Zographou*, LIV 120-126, παραδίδεται χωρίς χρονολόγηση , βλ. σχετικά : Pavlikianov, *The mediaeval Documents*, 240 .

²⁰⁶ *PLP 22420, PLP 29636*

14^ο αιώνα.²⁰⁷ Μέσω της καταγραφής των εισπρακτέων φόρων για κάθε μετόχι από τους παρόικους δίνεται η πληροφορία ότι κατά τη χρονολογία της απογραφής η μονή κατείχε την Επάνω Αντιγονεία²⁰⁸, τον Επάνω Βολβό²⁰⁹, Έκταση γης στο χωριό Καρβαίοι²¹⁰, Έκταση γης στο χωριό Κάτω Αποστολίται²¹¹, που προστέθηκαν στα ήδη κατεχόμενα μετόχια της στη Θεσσαλονίκη²¹² Επίσης γίνεται αναφορά σε ένα κτήμα που κατείχε η μονή κοντά στο χωριό Μακρογένους²¹³ στη κοιλάδα του Αξιού. Το μετόχι που έγινε βασιλικό αντάλλαξε η μονή με το *Σαραβαρές* στην Ιερισσό.

Σε αυτό το πλαίσιο το 1327 η μονή είχε αγοράσει από τους αδερφούς Καλλαμάνους μεγάλης έκτασης σπίτι στη Θεσσαλονίκη, εντός του μετοχίου του Αγ. Νικολάου που είχε αγοράσει από τη μονή Βατοπεδίου, επεκτείνοντας έτσι τη περιουσία του.²¹⁴

Χρυσόβουλλο Ανδρόνικου Παλαιολόγου, 1327

Με το χρυσόβουλλο του 1327, ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος επικυρώνει την κατοχή από τη μονή Ζωγράφου του χωριού Πρεβίστα κοντά στον ποταμό Στρυμόνα, το οποίο θα κατείχε στο εξής “*εἰς τελείαν δεσποτεῖαν και κυριότητα ἀναφαιρέτως ἀναποσπάστως καὶ ἀνενοχλήτως*” μετά από αίτημα του βασιλέα της Βουλγαρίας Μιχαήλ Ασέν, ο οποίος “*ἀπὸ θεοφιλοῦς σκοποῦ κινηθεὶς*”²¹⁵ θέλησε να το αγοράσει “*διὰ τιμήματος νομισμάτων ἱκανῶν*” και ύστερα να το μεταβιβάσει στη μονή, ώστε αυτό να προστεθεί στα ήδη ανήκοντα στη μονή στη περιοχή του

²⁰⁷ ΧVII 39 βλ. πίνακα τέλους 21-26.

²⁰⁸ Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας, 343-344

²⁰⁹ Ό.π., 354

²¹⁰ Ό.π., 380-1

²¹¹ Ό.π., 344-5

²¹² βλ. πίνακα τέλους .

²¹³ Ό.π., 396

²¹⁴ *Actes de Zographou*, 54-58 XXV, Langlois, *Le Mont Athos*, 63

²¹⁵ Ό.π., 58 XXVI ²⁻³

Στρυμόνα δηλαδή της Παναγίας Δρεανόβου²¹⁶, του Αγ.Θεοδώρου στο Πελορήγιο²¹⁷, το μετόχι του Αγ. Γεωργίου στο χωριό Λοζίκιον στη Ρεντίνα²¹⁸, του Αγίου Νικολάου στην Ερμήλεια²¹⁹, το μετόχι στην Αντιγονεία, το μετόχι στον Βορβό, του Αγίου Νικολάου στην Ιερισσό²²⁰, του Αρχαγγέλου στο χωριό Παλαιό Πηγάδιον.²²¹

Πρόσθετα, οι μοναχοί απαλλάσσονταν από την καταβολή των φόρων της, *ορικής*²²² *καστροκτησίας*,²²³ *χάραγμα*²²⁴, *μιτάτον*²²⁵, και *εννόμιο*²²⁶.²²⁷ Μοναδική φορολογική υποχρέωση των μοναχών οριζόταν η καταβολή του φόρου της *σιτάρκειας*²²⁸ και του *δημόδαιου*²²⁹. Ο αυτοκράτορας δικαιολογεί την διατήρηση της υποχρέωσης της σιταρκείας με το επιχείρημα ότι ο συγκεκριμένος φόρος καταβαλλόταν από όλους τους κατέχοντες γη στη βυζαντινή επικράτεια ακόμα και όταν επρόκειτο για βασιλικά κτήματα .²³⁰

Ιστορικό πλαίσιο

²¹⁶ Πρόκειται για το μετόχι της Παναγίας Κρανιώτισσας που είχε αποκτήσει η μονή το 1276 .

²¹⁷ Πρόκειται για την ανώνυμη ακατοίκητη περιοχή που καταγράφεται μεταξύ των κτημάτων της μονής στο χρυσόβουλλο του 1289 .

²¹⁸ Πρόκειται για το μετόχι που είχε λάβει η μονή το 1286 .

²¹⁹ Πρόκειται για το μετόχι του Αγ.Βλασσίου που καταγράφεται μεταξύ των κτημάτων της μονής στο χρυσόβουλλο του 1289 .

²²⁰ Στο χρυσόβουλλο του 1289 καταγράφεται στη περιοχή του μετόχι του Αγ. Βλάσσιου , το μετόχι του Αγ. Νικολάου **αναφέρεται μόνο σε αυτό το έγγραφο** .

²²¹ Το μετόχι είχε λάβει η μονή ως δωρεά από τον Πέτρο Τζερνή, βλ. *Actes de Zographou*, 43-46 XIX .

²²² *ODB III* 1535 Όπου η υπόθεση ότι συνδέεται με τη σλαβική καταγωγή των φορολογούμενων , *Οικονομίδες fiscalité* 84 το συνδέει με τη λέξη *όρος* και θεωρεί ότι πρόκειται για φόρο έναντι της εκμετάλλευσης του χώρου σε κατόχους κτημάτων σε ορεινές περιοχές.

²²³ *ODB II* 1112, *Οικονομίδες fiscalité* 110-111,174, 284, 284-5, 292, 295. Φόρος του 10ου αιώνα σε ισχύ κατά τη περίοδο που είχε να κάνει αρχικά με τη κατασκευή οχυρωματικών έργων αλλά είχε χάσει κατά τον 14^ο αιώνα την αρχική του σημασία.

²²⁴ *ODB III* 1906-7

²²⁵ *ODB II* 1385, *Οικονομίδες, Fiscalité*, 91-92, Η υποχρεωτική καταλύματος σε στρατιωτικά τμήματα. Κατά τον 14^ο αιώνα αφορούσε επίσης σε αναγκαστική πώληση σιτηρών σε χαμηλότερη τιμή στους τοπικούς διοικητές και στους στρατιωτικούς υπαλλήλους.

²²⁶ Φόρος για τη χρήση βοσκοτοπιών στα βουνά Βλ. προηγουμένως .

²²⁷ *Actes de Zographou*, XXVI 59⁵⁹ - 60⁷³

²²⁸ *Οικονομίδες, Fiscalité*, 71, 103-4, 288. Φόρος που συνδέεται με τη παροχή σιτηρών στους φρουρούς των οχυρώσεων.

²²⁹ *ODB I* 624-625

²³⁰ Ό.π., XXVI 60⁶¹⁻⁶⁵

Την εσωτερική σύγχυση που επικράτησε στη Βουλγαρία μετά το θάνατο του Γεώργιου Τέρτερη έσπευσε να εκμεταλλευτεί ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος, επιχειρώντας την ανακατάληψη της Θράκης. Η κίνηση αυτή επέφερε τη στρατιωτική αντίδραση του επίδοξου τσάρου Μιχαήλ Ασέν Γ΄(Σισμάν) κατά την οποία ωστόσο επιβλήθηκε η βυζαντινή πλευρά, πολιορκώντας τη Φιλιππούπολη. Σε αντίποινα, ο Μιχαήλ Ασέν, αφού απομάκρυνε τον ανταγωνιστή του Βόζιλ, ανέκτησε τον Βουλγαρικό έλεγχο στη Βόρεια Θράκη (1324).²³¹

Συνομολογήθηκε συνθήκη ειρήνης και ο, τσάρος πια, Μιχαήλ Ασέν (1323-1330) νυμφεύθηκε τη Θεοδώρα Παλαιολογίνα, αδελφή του Ανδρόνικου Γ΄, απομακρύνοντας την πρώτη του γυναίκα Άννα-Νέδα, αδελφή του Σέρβου βασιλιά Στέφανου-Ούρου Γ΄ Ντεκάνσκι (ήταν η κόρη του Μιλούτιν) με αποτέλεσμα την επιδείνωση στις σχέσεις της Βουλγαρίας με την Σερβία. Κατά το έτος έκδοσης του χρυσόβουλλου (1327), στην αυτοκρατορία βρισκόταν σε εξέλιξη ο εμφύλιος μεταξύ των δύο Ανδρονίκων. Αρχικά ο Μιχαήλ Ασέν πήρε το μέρος του εγγονού Ανδρόνικου Γ΄, ενώ ο Σέρβος βασιλιάς το μέρος του πάππου Ανδρόνικου Β΄. Εντούτοις, ο Μιχαήλ-Ασέν ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον Ανδρόνικο Β΄, προσφέροντάς του στρατιωτική υποστήριξη με αντάλλαγμα χρηματικά ποσά και κτήματα γης.²³²

Σε αυτό το πλαίσιο εγγράφεται το χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου, όπου δηλώνονται emphaticά οι φιλικές σχέσεις με τον Βούλγαρο τσάρο, γίνονται δεκτά τα αιτήματα του προς τη Βουλγαρική μονή Ζωγράφου και τονίζονται οι οικογενειακοί δεσμοί του με τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου: “*ὁ ὑψηλότατος βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων καὶ περιπόθητος υἱὸς καὶ γαμβρὸς τῆς βασιλείας μου κῦρ Μιχαήλ ὁ Ἀσάνης.*”²³³

Επομένως, με την, αναγκαστική λόγω της ιστορικής συγκυρίας, ανοχή του αυτοκράτορα Ανδρόνικου, ο τσάρος παίρνει τη θέση του πάτρωνα και προστάτη της μονής Ζωγράφου και παρουσιάζεται ως ευεργέτης με τις ευχές του ίδιου του αυτοκράτορα.

Το μετόχι του Χάνδακα και οι αυτοκρατορικές δωρεές (14ος αι.)

²³¹ Fine, *Late medieval Balkans*, 270

²³² Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία* IX 390-3

²³³ *Actes de Zographou*, XXVI 58¹⁻²

Το χωριό του Χάνδακα βρίσκεται στη δυτική όχθη του Στρυμόνα, κοντά τις αγροτικές κοινότητες τα έσοδα των οποίων καρπώνονταν μεγάλοι γαιοκτήμονες, εκπρόσωποι τις αριστοκρατίας της γης. Οι διαμάχες για τα δικαιώματα στη νομή του φόρου για τις αγροτικές εγκαταστάσεις ήταν συχνές και συγκεκριμένα για τον Χάνδακα αφορούσαν στους υδρομύλωνές του.²³⁴ Πρώτη σχετική αναφορά εντοπίζεται σε *σιγγιλλιώδες γράμμα* του 1333, σωζόμενο σε αντίγραφο στο αρχείο της μονής Ζωγράφου, με το οποίο ο *πρωτοκυνηγός* Ιωάννης Βατάτζης, εκτελώντας αυτοκρατορική εντολή, παραχωρεί στον *έπαρχο* Μιχαήλ Μονομάχο τα έσοδα της περιοχής ως πρόνοια.²³⁵ Η πρόνοια ήταν γονική αλλά δε μεταβιβάστηκε στους απογόνους του Μονομάχου, καθώς επέστρεψε στο δημόσιο, εκκινώντας διαμάχη για την κατοχή της.

Στην υπόθεση της κυριότητας πάνω στο μετόχι του Χάνδακα αντικατοπτρίζονται, περισσότερο απ' όσο σε κάθε άλλη περίπτωση διένεξης μεταξύ των Αγιορείτικων μονών, οι ιστορικές συνθήκες και η διαμορφωθείσα τον 14ο αιώνα πολιτική κατάσταση. Στα χειρόγραφα που αφορούν στο συγκεκριμένο μετόχι, συμπεριλαμβάνονται έγγραφα της αυτοκρατορικής γραμματείας διαδοχικά του Βυζαντίου, της Βουλγαρίας κι έπειτα της Σερβίας. Σε αυτή τη περίπτωση εμπλέκονται και τα τρία βαλκανικά βασίλεια με φανερή την επικράτηση του ισχυρότερου κατά τη περίοδο, Σερβικού.

Χρυσόβουλλο Ιωάννη Παλαιολόγου (1342)

Το μετόχι του Χάνδακα, υπήρξε το αντικείμενο πολλών αυτοκρατορικών εγγράφων του αρχείου της μονής Ζωγράφου. Το 1342 ο Βούλγαρος ηγεμόνας Ιωάννης-Αλέξανδρος, που είχε συνδεθεί με την Παλαιολόγεια δυναστεία, μέσω του γάμου του γιου του Μιχαήλ Ασέν Δ', με τη κόρη του Ανδρόνικου, Μαρία (Ειρήνη) το 1339, αιτήθηκε από τον πεθερό του, Ιωάννη Ε' Παλαιολόγο τη παραχώρηση στον ίδιο το μετόχι, προκειμένου να το μεταβιβάσει στους Ζωγραφιώτες μοναχούς καθώς το διεκδικούσαν και οι μοναχοί της μονής Χιλανδαρίου. Ο αυτοκράτορας

²³⁴ Μαυρομάτης, Η πρόνοια του Μονομάχου, 258

²³⁵ *Actes de Zographou*, XXXIX 68-71

απάντησε θετικά και έγιναν οι απαραίτητες ενέργειες, προκειμένου να ολοκληρωθεί η παραχώρηση του μετοχίου στη μονή.²³⁶

Στο βυζαντινό χρυσόβουλλο του Ιανουαρίου του 1342, ο αυτοκράτορας Ιωάννης αναφέρεται στο πρόσωπο του Βούλγαρου ηγεμόνα με εγκάρδια λόγια “ *Ἐπεὶ πρὸ ὀλίγου ἐξήτησατο τὴν βασιλείαν μου ὁ υψηλότατος βασιλεὺς τῶν Βουλγάρων καὶ περιπόθητος θεῖος καὶ συμπένθερος αὐτῆς κῦρ Ἰωάννης ὁ Ἀλέξανδρος*”. Και επιβεβαιώνει ότι στο εξής οι Ζωγραφιώτες μοναχοί “*δια τὴ θέλησιν καὶ ζήτησιν τοῦ υψηλοτάτου βασιλέως τῶν Βουλγάρων*”, ορίζονταν ως οι μόνοι κάτοχοι του Χάνδακα και των μύλων στο χωριό Μαρμάριον που θα τον κατείχαν στο εξής “*ἀνενοχλήτως παντάπασιν καὶ ἀδιασείστως καὶ ἀναποσπάστως εἰς τοὺς ἅπαντας καὶ διηνεκεῖς χρόνους*”, και “*μὴ εὐρίσκειν εἰς τὰ τοιαῦτα τὴν τυχοῦσαν διένεξιν καὶ διενόχλησιν παρὰ τε τοῦ μέρους τοῦ Χελανταρίου τῶν Σερβῶν*”²³⁷ Επικυρώνεται επίσης το δικαίωμα να διαχειρίζονται τις προσόδους των κτημάτων και των νερόμυλων του κατά τον ίδιο τρόπο που το έπραττε προηγουμένως ο *έπαρχος* (αναφέρεται στον Μονομάχο), αλλά και να μπορούν να εισπράττουν τους φόρους της αλιείας της περιοχής ενώ η μονή θα απαλλασσόταν επιπροσθέτως από τη καταβολή του ποσού των πενήντα υπέρπυρων που κατέβαλε σε ετήσια βάση ως τότε “*χάριν τοῦ κεφαλαίου τῆς σιταρκίας, τῆς ὀρικῆς καὶ τῆς καστροκτισίας*”.²³⁸

Ο αυτοκράτορας ανανεώνει επίσης την, παρεχόμενη από τον πατέρα του για όλα τα κτήματα της μονής, φοροαπαλλαγή : “ *ὥσαύτως διορίζεται ἡ βασιλεία μου διατηρεῖσθαι τὸ ῥηθέν χωρίον τοῦ Χάντακος καὶ τὰ ἕτερα, κτήματα τῆς τοιαύτης σεβασμίας μονῆς εἰς τὴν ἐξκούσειαν καὶ δεφένδουσιν καὶ ἀνενοχλησίαν, ἣν κατὰ μέρος διωρίσατο καὶ ἔταξεν διὰ χρυσοβούλλου αὐτοῦ ὁ ἅγιος μου αὐθέντης καὶ βασιλεὺς ὁ πατὴρ τῆς βασιλείας μου ὁ ἀοίδιμος καὶ μακαρίτης*”.²³⁹

Ιστορικό πλαίσιο

²³⁶ *Actes de Zographou*, XXXII 74-76, **βλ. πίνακα τέλους No 20**.

²³⁷ *Ο.π.*, 74 ²²⁻²⁴

²³⁸ *Actes de Zographou*, XXX 73 ²³⁻²⁴

²³⁹ *Ο.π.*, 73 ³¹⁻³⁶

Το χρυσόβουλλο, ιδιαιτέρως φιλικό προς τις αξιώσεις του Ιωάννη Αλέξανδρου, βρίσκεται σε πλήρη παραλληλία με τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου. Ο αυτοκράτορας Ιωάννης κατά την ημερομηνία σύνταξης του χρυσόβουλλου βρισκόταν εν μέσω εμφυλίου πολέμου που είχε ξεσπάσει στη Κωνσταντινούπολη μεταξύ του ιδίου (αντιπροσωπευόμενου από τα μέλη της αντιβασιλείας) και του Ιωάννη Καντακουζηνού (1341-1347). Τα δύο βαλκανικά βασίλεια, η Σερβία και η Βουλγαρία, είχαν σπεύσει να επωφεληθούν από τη διαμάχη και αναμείχθηκαν, η μεν Σερβία υπό τον Στέφανο Ντουσάν με το μέρος του Κατακουζηνού, η δε Βουλγαρία στο πλευρό του Βυζαντινού αυτοκράτορα και της αντιβασιλείας. Σε αντάλλαγμα της υποστήριξης, παραχωρήθηκαν το 1344 στον Βούλγαρο βασιλέα εννέα οχυρά στην περιοχή της Ροδόπης και η σημαντική πόλη Φιλιππούπολη (σημ. Plovdiv).²⁴⁰

Επομένως, το χρυσόβουλλο και η εκπλήρωση των αιτημάτων του Βούλγαρου βασιλέα αναφορικά με τη μονή εγγράφεται σε αυτό το πλαίσιο των παραχωρήσεων της βυζαντινής πλευράς, μπροστά στην αναγκαιότητα της εξασφάλισης της υποστήριξης του ενός εκ των δύο γειτονικών βαλκανικών βασιλείων στον εν εξελίξει εμφύλιο πόλεμο.

Επιτακτικότερο τον συμβιβασμό με τα όποια αιτήματα του Βούλγαρου ηγεμόνα καθιστούσε το γεγονός ότι τα δύο βαλκανικά κράτη, παρά το γεγονός ότι είχαν λάβει διαφορετικές θέσεις, διατηρούσαν εν ενεργεία τη μεταξύ τους συμμαχία.²⁴¹ Η σεβρό-βουλγαρική συνθήκη ειρήνης είχε προκύψει ως αποτέλεσμα των ιστορικών εξελίξεων και της μεταβολής των δυνάμεων στη Βαλκανική με την ανάδειξη της Σερβίας : Το 1330 οι Βούλγαροι, στο πλαίσιο της βυζαντινό-βουλγαρικής συμμαχίας του 1327, βρέθηκαν στο πεδίο της μάχης με τους Σέρβους, γνωρίζοντας συντριπτική ήττα στην καθοριστικής σημασίας για την εξέλιξη των πολιτικών ανταγωνισμών στη περιοχή, μάχη του Βελεβούζδιου (Velbazhd, σημ. Kyustendi) . Αφού κατέστη ξεκάθαρο ότι ο νέος κύριος της βαλκανικής θα ήταν στο εξής ο Σέρβος ηγεμόνας, ο τσάρος έσπευσε να εξασφαλίσει συμμαχία με τον Ντουσάν, η οποία επισφραγίστηκε με τον γάμο του κράλη με την αδερφή του Ιωάννη Αλεξάνδρου, Ελένη το 1331.²⁴²

²⁴⁰ Fine, *Late Medieval Balkans* 304

²⁴¹ Ό.π., 306

²⁴² Mureşan, *Le patriarcat œcuménique*, 205

Πρόσταγμα του Ιωάννη Αλέξανδρου (1342)

Μόλις ένα μήνα μετά το εκδοθέν από τη βυζαντινή αυτοκρατορική γραμματεία χρυσόβουλλο, ο Ιωάννης Αλέξανδρος, εξέδωσε με τη σειρά του διάταγμα επικύρωσης όσων ο αυτοκράτορας Ιωάννης Παλαιολόγος παρείχε στη μονή Ζωγράφου, σωζόμενο σήμερα στο αρχείο της μονής, στη σλαβονική. Το έγγραφο αποτελεί μίμηση των βυζαντινών χρυσόβουλλων, αναπαράγοντας πιστά τις λεκτικές φόρμες και την ορολογία του διατάγματος του Ιωάννη Παλαιολόγου, που είχε εκδοθεί ένα μήνα νωρίτερα και είναι το πιο “βυζαντινό” από τα τσαρικά χρυσόβουλλα, καθώς το κείμενο του τηρεί τους τυπολογικούς κανόνες γνησιότητας των βυζαντινών αυτοκρατορικών εγγράφων με ακρίβεια.²⁴³

Το εκτενές προοίμιο του τσαρικού διατάγματος ξεκινά με μια αναφορά στις δωρεές προς τα ιερά οικήματα του Αγίου Όρους των τσάρων της Βουλγαρίας των περασμένων αιώνων, αλλά και άλλων ηγετών του Χριστιανικού κόσμου, Βυζαντινών αλλά και Σέρβων, Ρώσων, που ο καθένας διέθεσε το δικό του “σημείο” προκειμένου να εξασφαλίσει τη μνημόνευσή του στον ιερό τόπο. Ανάμεσα στα ιερά οικήματα βρίσκεται, γράφει ο συντάκτης του διατάγματος, ένα μοναστήρι αφιερωμένο στον μάρτυρα Γεώργιο, το επονομαζόμενο Ζωγράφου. Αυτό, από τους παλαιούς καιρούς, ανήκε στους Βούλγαρους τσάρους, τους προγόνους του τσάρου Ιωάννη Αλεξάνδρου, που ο καθένας του πρόσθεσε κατά τη βούλησή του ό,τι επιθυμούσε να μείνει εις μνήμην του.²⁴⁴

Η αναφορά στο προοίμιο δωρητών της μονής στους εκπροσώπους από όλα τα Ορθόδοξα χριστιανικά κράτη, παραπέμπει στην απόδοση του συμβολικού χαρακτήρα του μοναστικού συγκροτήματος του Άθωνος για τον Ορθόδοξο κόσμο, στον οποίο προαναφερθήκαμε. Είναι εμφανές, ότι η ανάληψη του ρόλου του πάτρωνα της βουλγαρικής μονής του Αγίου όρους,

²⁴³ Pavlikianov, *Medieval slavic documents*, 61 No 1

²⁴⁴ Ό.π.

αποτελούσε θέμα “ δυναστικής υπερηφάνειας” για την βασιλική οικογένεια των Ασενιδών.²⁴⁵ Ο τσάρος επικαλείται τη συνεχόμενη ανάληψη του ρόλου αυτού από όλους τους προγόνους του. Ασπαζόμενος τη πρόσληψη του αθωνικού κέντρου ως αντανάκλαση του χριστιανικού κόσμου, διεκδικούσε τη θέση του προστάτη της βουλγαρικής μονής Ζωγράφου, αφήνοντας όλες τις άλλες για τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Ο Βούλγαρος τσάρος εγγράφει τη δωρεά του υπέρ της μονής Ζωγράφου στο πλάνο των παλαιότερων αυτοκρατορικών δωρεών, ενώ τονίζεται ότι τα εδάφη τα κέρδισε αναίμακτα από τον βυζαντινό αυτοκράτορα, ο οποίος ήταν μέλος της οικογένειάς του.

Ιστορικό πλαίσιο

Ο Ιωάννης Αλέξανδρος ήταν ο πρώτος τσάρος με υψηλούς στόχους μετά τον Ιωάννη Ασέν Β, επιχειρώντας την ανάκαμψη του βασιλείου του. Κατά την περίοδο της βασιλείας του έλαβε χώρα μια μεγάλη φιλολογική κίνηση και σημαντικό μεταφραστικό έργο αγιολογικών κειμένων και η Βουλγαρία γνώρισε φιλολογική άνθιση. Ο Βούλγαρος τσάρος πιθανώς να ενστερνιζόταν το παλαιότερο και ίσως αταίριαστο στην ιστορική συγκυρία, όραμα της αντικατάστασης της βυζαντινής με μια βουλγαρική αυτοκρατορία, κάτι που μαρτυρά ο τίτλος στα αυτοκρατορικά του έγγραφα : “*Αυτοκράτωρ Βουλγάρων και Ελλήνων*” και η υιοθέτηση των βυζαντινών πολιτικών και εθιμοτυπικών επιταγών στην βουλγαρική αυλή. Κατά τη περίοδο έγινε μεταξύ άλλων και η αντιγραφή του *Χρονικού* του Μανασσή σε βουλγαρική μετάφραση, το οποίο στη πορεία μέσω προσθηκών ενσωματώθηκε στο βουλγαρικό αφήγημα : Αντί της Κωνσταντινούπολης στο βουλγαρικό κείμενο το Τύρνοβο ήταν η Νέα Ρώμη, ενώ τη θέση του ονόματος του βυζαντινού αυτοκράτορα πήρε αυτό του τσάρου Ιωάννη-Αλέξανδρου.²⁴⁶ Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του, ο Ιωάννης έκανε προσπάθειες να κατασκευάσει για τον ίδιο ένα πορτραίτο Ορθόδοξου αυτοκράτορα σε πλήρη μίμηση του βυζαντινού.²⁴⁷ Σε αυτό το πλαίσιο επομένως εγγράφονται οι ενέργειές σχετικά με τα μετόχια της βουλγαρικής μονής του Άθωνος και τα εκδοθέντα διατάγματα, ακολουθώντας τις επιταγές προστασίας των μονών κατά το πρότυπο των βυζαντινών αυτοκρατόρων.

²⁴⁵ Mureșan, Le patriarcat œcuménique, 205

²⁴⁶ Ό.π., 206-207

²⁴⁷ Boeck, Displacing Byzantium 7

Χρυσόβουλλο του Ντουσάν (1346)

Όταν μετά από τις κατακτήσεις του Ντουσάν στη Μακεδονία, το Άγιο Όρος κατέστη μέρος της σερβικής επικράτειας, το μετόχι του Χάνδακα, αναφέρει ο ίδιος ο Ντουσάν “ *προσηλθε εις την υποταγήν και υποχειριότητα τῆς βασιλείας μου, ἐκρατήθη καὶ ἐδόθη ἀλλαχοῦ* ” ²⁴⁸ Μεταβιβάστηκε επομένως σε κάποιον *προνοιάριο*, ή θα μπορούσαμε να υποθέσουμε στη μονή Χιλανδαρίου που το διεκδικούσε και απολάμβανε εξαιρετική διαχείριση λόγω της σύνδεσής της με τον Σέρβο αυτοκράτορα. Ο Βούλγαρος τσάρος, πιστός στο ρόλο του προστάτη της μονής Ζωγράφου, έσπευσε τότε να μεσολαβήσει προκειμένου το μετόχι να επανέλθει στα κτήματα της μονής. Προσέγγισε τον πεθερό του Ντουσάν και αιτήθηκε την αποκατάσταση της απώλειας των μοναχών της Ζωγράφου. Ο κράλης απάντησε θετικά και εξέδωσε το χρυσόβουλλο με το οποίο ο Χάνδακας, και ο μύλος του, παρά τη θέση του θα ανήκε στη μονή Ζωγράφου απεριόριστα εις το διηνεκές. ²⁴⁹

Η επικύρωση των προνομίων του μοναστηριού πάνω στο Χάνδακα από τον Σέρβο ηγεμόνα δείχνει ότι πια η δύναμη στη μακεδονική περιοχή βρίσκεται στα χέρια των Σέρβων και βρίσκεται σε πλήρη παραλληλία με τη συνθήκη που είχε υπογραφεί μεταξύ Σέρβων και Βουλγάρων κατά τη περίοδο και την κατάκτηση των εδαφών του Αγίου Όρους από τον Σέρβο ηγεμόνα .

Χρυσόβουλλο Ιωάννη Παλαιολόγου (1344)

Μια διετία μετά το χρυσόβουλλο του 1342 και τη παράδοση στη μονή Ζωγράφου του Χάνδακα με τη μεσολάβηση του Βούλγαρου τσάρου, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Παλαιολόγος, επικυρώνει

²⁴⁸ *Actes de Zographou*, 88-90 ⁸⁻¹⁰

²⁴⁹ Mavrommatis, Le Chrysoboulle, 351-356, Pavlikianov, *The mediaeval Documents*, 553

τη παράδοση ενός άλλου μετοχιού στη κοιλάδα του Στρυμόνα, του χωριού Μαρμάριον²⁵⁰ σε έναν Βούλγαρο ευγενή (πιγκέρνης), οικείο του Μιχαήλ Σισμάν, “ κϋρ Στραντζιμηρό ”.²⁵¹ Ο Στρατζιμηρός²⁵² στη συνέχεια θα μεταβίβαζε το χωριό στη κυριότητα της μονής Ζωγράφου:

“ εἴπερ θελήσει ινα προσκυρώση καὶ δώσει τοῦτο πρὸς τὴν διαληφθεῖσαν σεβασμίαν μονὴν τοῦ Ζωγράφου, ποιήσει τοῦτο ἀκωλύτως πάντη καὶ ἀδιασείστως, ἔτι τὲ καὶ ἀνεμποδίστως ”.²⁵³

Οι ηγεμόνες στα πλαστά χειρόγραφα

Η σημασία της μελέτης των εγγράφων που έχουν αξιολογηθεί από τους ειδικούς ερευνητές ως πλαστά, έγκειται στο γεγονός ότι η επιλογές των προσώπων στα οποία αποδίδονται προκειμένου να νομιμοποιήσουν πράξεις και διεκδικήσεις, δεν είναι ασήμαντες αλλά αντικατοπτρίζουν την επικρατέστερη νομιμοποιητική δύναμη κατά τη περίοδο που ο συντάκτης τους φιλοτεχνήθηκε τη κατασκευή τους αλλά και τι απόηχο είχαν στη σύγχρονη με τη συγγραφή συνείδηση οι παλαιότερες .

Τον 13ο αιώνα πλαστογραφήθηκε από τη γραφίδα ενός μοναχού, ένα έγγραφο που αφορά στην διένεξη που βρισκόταν σε εξέλιξη μεταξύ της μονής Ζωγράφου και Λαύρας. Ο Ζωγραφιώτης συντάκτης, στην προσπάθεια να βρει ένα έγγραφο προς επίδειξη της νόμιμης κατοχής του επίμαχου κτήματος, συνέταξε το έγγραφο που απέδωσε σε μια ευγενή ονόματι Μαρία Τζουσμένη, που έζησε στον 12ο αιώνα. Παρά το ξενικό του ονόματός της, που οι νεότεροι ερευνητές απέδωσαν σε πιθανή κουμανική καταγωγή του ευρισκόμενου σε άλλο,

²⁵⁰ **Βλ. πίνακα τέλους Νο.**

²⁵¹ *Actes, de Zographou*, XXVI 87-88

²⁵² *PLP* 26861, Pavlikianov *The medieval aristocracy* 163, το ίδιο πρόσωπο, Βούλγαρος αξιωματούχος ενεργός μεταξύ 1331-1344, καταγράφηκε ως ιδρυτής μιας μονής κοντά στη Σηλυβρία της Θράκης.

²⁵³ *Actes de Zographou*, XXVI 87 ¹⁴⁻¹⁶

αυθεντικό έγγραφο της μονής Ιβήρων πραγματικού προσώπου,²⁵⁴ η γυναίκα στο πλαστό κείμενο επικαλείται την αυτοκριτική της καταγωγή από τη βυζαντινή οικογένεια των Κομνηνών : “ *κάγω Μαρία ή Τζουσμένη, γνήσιος γόνος τῶν εὐσεβεστάτων βασιλέων* ”... “ *μετὰ καὶ χρυσοβουλίων τῶν αγιοκοιμήτων βασιλέων, τοῦ τε κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ πορφυρογεννήτου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ μου κὺρ Μανουὴλ τοῦ Πορφυρογεννήτου* ”.²⁵⁵

Το γεγονός ότι στο σημείο κατά το οποίο η διένεξη έμοιαζε να είχε φτάσει σε τέλμα, ο μοναχός επέλεξε να αποδώσει αυτοκρατορική βυζαντινή καταγωγή στη δωρήτρια του κτήματος, προκειμένου να αποδείξει τη νόμιμη δικαιοδοσία της μονής στο μετόχι είναι ενδεικτικό της οπτικής των Βουλγάρων μοναχών πάνω στο θέμα της προστασίας της μονής από τους βυζαντινούς ηγεμόνες, που υπερίσχυαν στο ρόλο αυτό κατά τη περίοδο.

Κατά τον ίδιο τρόπο, σε πλαστό πρακτικό του 14ου αιώνα, αναφορικά με τη κατοχή του μετοχίου της Πρεβίτσας και του παρεκκλησίου του Αγ. Χριστοφόρου κοντά στον Στρυμόνα, ο δούκας Βολερού Ιωάννης Απελμελέ,²⁵⁶ φανταστικό πρόσωπο, το παραχωρεί στη μονή Ζωγράφου, εκτελώντας αυτοκρατορική εντολή. Το πλαστό έγγραφο αναπαράγει το κείμενο των υποτιθέμενων δύο σχετικών ορισμών, χωρίς να εμπεριέχει ακριβή προσδιορισμό του προσώπου, ωστόσο προκύπτει από τα συμφραζόμενα ότι πρόκειται για τον Ανδρόνικο Παλαιολόγο. Σχετικά με το ίδιο μετόχι εκδόθηκε και δεύτερο πλαστό έγγραφο, χρυσόβουλλο του Ανδρόνικου Παλαιολόγου κατά την ίδια περίοδο, με το οποίο επικυρώνονται τα αδιαμφισβήτητα δικαιώματα της μονής πάνω στα προλεγόμενα, διασφαλίζοντας τα από τις διεκδικήσεις της δούκαινας Θεοδώρας Παλαιολόγεινας.²⁵⁷

Κατά τον ίδιο τρόπο, πλαστογραφήθηκαν χρυσόβουλλα που αποδόθηκαν στον διάδοχο του Ανδρόνικου, Ιωάννη . Σε πλαστό έγγραφο του 14ου αιώνα επικυρώνονται τα δικαιώματα της μονής πάνω στα μετόχια της Πρέβηστας, του Σωτηρίου στον Στρυμόνα, του Χάνδακα, του

²⁵⁴ Την πρόταση ότι η Μαρία Τζουσμένη ήταν αληθινό πρόσωπο έκανε το 1964 ο J.Bompraire, ο οποίος εντόπισε την αναφορά του ίδιου ονόματος σε έγγραφο του αρχείου της μονής Ιβήρων. Βλ. σχετικά : Pavlikianov, *The mediaeval Documents* 513

²⁵⁵ Ό.π., 514

²⁵⁶ PLP 1157

²⁵⁷ *Actes de Zographou*, XXII 48-50, Pavlikianov, *The mediaeval Document*, 523

Δρεανόβου, του Αγίου Νικολάου στο Πελορήγιο, του Αρχαγγέλλου στη Ρεντίνα, του Αγίου Γεωργίου στη Λοζική, του Αγίου Νικολάου στην Ορμηλία, του Αγίου Νικολάου Σγουρού στη Θεσσαλονίκη και ενός κτήματος που τους ανήκε και είχε προσεταιρισθεί ο μητροπολίτης Ιερισσού εις βάρος τους, ενώ εγκρίνεται η ανταλλαγή του βοσκοτόπου με έτερο στην ίδια περιοχή. Πρόσθετα ορίζεται η απαλλαγή από την καταβολή της σιταρκίας, ορικλής, καστροκτισίας και παρθενοφθορίας, αλλά και η εξαίρεση της καταβολής για τους παροίκους της μονής του *μιτάτου* και του *εννόμιου*. Μάλιστα, ο Ιωάννης αναφέρει ότι οι μοναχοί υπέδειξαν στον ίδιο τα ανάλογα επικυρωτικά έγγραφα που είχαν λάβει από τον πατέρα του.²⁵⁸

Κατά τον 16ο αιώνα, όταν πια η βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελούσε παρελθόν, στη προσπάθεια εξεύρεσης διαπιστευτηρίων εγγράφων σχετικά με τη περιουσία της μονής εν μέσω της ταραχώδους κατάστασης που επικρατούσε, οι Βούλγαροι μοναχοί συνέταξαν πλαστά έγγραφα που απέδωσαν στον τσάρο Καλιμάν (1241-1246). Στα πλαστά χειρόγραφα, οι μοναχοί επικόλλησαν αυθεντική σφραγίδα του τσάρου, που πιθανώς επιβίωσε των καταστροφών λόγω του υλικού της. Η σφραγίδα, εφόσον βρισκόταν στη κατοχή των μοναχών, πιθανώς υποδηλώνει την ύπαρξη γνήσιων εγγράφων του 13ου αιώνα, τα οποία θα αποτελούσαν και τα πρωιμότερα τσαρικά διατάγματα προς τη μονή Ζωγράφου, ωστόσο μόνον από τη σφραγίδα δεν μπορεί να προκύψει ασφαλές συμπέρασμα. Το σημαντικό για αυτή τη παράγραφο είναι το γεγονός ότι οι μοναχοί κατά τη σύνταξη των πλαστών εγγράφων βασίστηκαν σε υπάρχοντα παλαιότερα αυθεντικά κατά τον ίδιο τρόπο που το έκαναν οι προηγούμενοι του 14ου αιώνα, με τη διαφορά ότι τα επικυρωτικά έγγραφα δεν αποδίδονταν πια σε βυζαντινό αυτοκράτορα, αλλά στον Βούλγαρο τσάρο.²⁵⁹

Στο ίδιο κλίμα εντάσσεται και το πλαστό έγγραφο συντεταγμένο στον ίδιο αιώνα, που φέρει την ημερομηνία 1351 και παρουσιάζει τον Ιωάννη Ασέν II (1190-1241), ως δωρητή της μονής Ζωγράφου. Το ενδιαφέρον στο συγκεκριμένο χειρόγραφο είναι ότι, ενώ σαφώς τονίζεται η υπεροχή του αξιομνημόνευτου τσάρου, συνδυάζει τη παρουσία και των τριών ηγεμόνων που ενεπλάκησαν στο παρελθόν στα της μονής : Αφού αναφερθεί στην επίσκεψη του Βούλγαρου

²⁵⁸ *Actes de Zographou*, 79-83, Pavlikianov, *The mediaeval Documents*, 533

²⁵⁹ Petkov, *Voices*, 484 No 226

τσάρου στη μονή Ζωγράφου προς τη προσκύνηση της ιερής αχειροποίητης εικόνας, κατά την οποία έλαβαν χώρα οι βασιλικές δωρεές, αναφέρεται στον Σέρβο ηγεμόνα Στέφανο (Ντουσάν), ο οποίος αφού είχε γίνει κύριος όλων των εδαφών της Μακεδονίας, κάλεσε τον ηγούμενο της μονής και του ζήτησε να του επιδείξει τα χρυσόβουλλα παλαιότερων τσάρων που είχε στη κατοχή του. Τότε, σύμφωνα με το κείμενο, ο ηγούμενος του έφερε δύο χρυσόβουλλα, ένα βυζαντινό και ένα βουλγάρικο.²⁶⁰

²⁶⁰ Ό.π., 483 Νο 225

4. Η εικόνα των Βουλγάρων στα βυζαντινά κείμενα

Κλείνοντας την εργασία θα γίνει μια σύντομη αναφορά στην εικόνα των Βουλγάρων στις βυζαντινές πηγές, καθώς αποτελεί μια ένδειξη των σχέσεων μεταξύ των δύο πλευρών στη πορεία των αιώνων, αντικατοπτρίζοντας τη γενική αντίληψη και το κλίμα απέναντι τους στην αυτοκρατορία την εκάστοτε εποχή:

Ήδη από τον καιρό της εγκατάστασης του νέου γείτονα στα βόρεια σύνορα της αυτοκρατορίας, ο Προκόπιος στα μέσα του 6^{ου} αι. περιγράφει τα σλαβικά εκείνα φύλα του πάνω Δούναβη (*τὸ γὰρ πλεῖστον τῆς ἐτέρας τοῦ Ἰστροῦ ὄχθης αὐτοὶ νέμονται*), που αργότερα θα αποτελούσαν το κύριο μέρος της σύστασης του κράτους των Πρωτοβούλγαρων. Οι περιγραφές χαρακτηρίζονται από έκπληξη και αμηχανία μπροστά στην πρωτόγονη φύση των νομάδων. Εκτός από το παρουσιαστικό τους, ταιριαστό σε βορειότερους λαούς (ερυθρό δέρμα, ψηλό ανάστημα), τους οικισμούς τους και την ενδυματολογία τους, περιγράφεται η παγανιστική θρησκεία τους, η διοίκηση από μη-μοναρχικά συστήματα καθώς και η πολεμική τους τέχνη. Ήδη σε αυτό το πρώτο στάδιο οι περιγραφές είναι, όπως θα ήταν αναμενόμενο για έναν «βαρβαρικό» λαό, αρνητικής χροιάς : Για τη διοικητική τους οργάνωση ο όρος *δημοκρατία* χρησιμοποιείται με την αρνητική έννοια της *οχλοκρατίας* (κατά τον ίδιο τρόπο που αναφέρεται και στην περιγραφή των γεγονότων της στάσης του Νίκα). Οι Σλάβοι κατά τον Προκόπιο “ *πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι ὥς ἤκιστα τυγχάνουσιν ὄντες, ἀλλὰ κὰν τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ Οὐννικὸν ἥθος* ”. Η βάρβαρη - στα μάτια ενός Βυζαντινού - φύση τους τονίζεται ιδιαίτερος αναφορικά με τους οικισμούς τους (σε οικτρές καλύβες), τις παγανιστικές τους δοξασίες (σε δαιμόνια πνεύματα με θυσίες) τη γλώσσα τους (*φωνὴ ἀτεχνῶς βάρος*) και τις ενδυματολογικές

τους συνήθειες (δε φορούσαν χιτώνες αλλά μόνον αναξαρύδες, δηλαδή παντελόνια) και ρίχνονταν πεζοί και ημίγυμνοι στη μάχη.²⁶¹

Στα κυριότερα ιστορικά βυζαντινά κείμενα του 9ου αιώνα, συνταγμένα σε μια περίοδο που ακολούθησε την εκατονταετία των βυζαντινό - βουλγαρικών πολέμων, με αποτέλεσμα να έχει πια εμπεδωθεί το μέγεθος της απειλής, η εικόνα των Βουλγάρων είναι κάκιστη. Οι Βούλγαροι του Κρούμου “ ἔθνος ῥυπαρὸν καὶ ἀκάθαρτον ”²⁶² χαρακτηρίζονταν από βαρβαρότητα, ωμότητα έπαρση αλλά και δειλία.²⁶³ Οι πρόγονοί των σύγχρονων με τους συγγραφείς αιμοσταγείς Βούλγαροι, σκότωναν σύμφωνα με τους βυζαντινούς ιστορικούς προς την τέρψη τους²⁶⁴ καθώς από τη φύση τους οι Βούλγαροι είναι “ ἀκάθεκτοι ταῖς ὁρμαῖς ”, ενώ κατά τη διάρκεια των πολλαπλών επιδρομών τους σε βυζαντινά εδάφη έδειχναν ομότητα απέναντι στον άμαχο πληθυσμό : “ Σκυθῶν μὲν πλήθος ὥς μὲν πατρίδα διατρέχει τε καὶ περιτρέχει κύκλῳ. Ὡς γῆν δὲ βλαστάνουσαν εὐγενεῖς κλάδους Ἀνδρῶν ἀτρέπτων καὶ σιδηρέαν φύσιν Πρόρρίζον ἐκτέμνουσι, καὶ βρεφῶν γένη ζῖφος μερίζει. Καὶ τὰ μὲν μήτηρ ἔχει, τὰ δ’ ἐχθρὸς ἐξέσπασε τῶν βελῶν βίβη. Ἱπποτρόφους δὲ τὰς πρὶν ἀνθρωποτρόφους ”.²⁶⁵ Σε κείμενο σωζόμενου ανώνυμου λόγου του 10ου αιώνα, ο Συμεών χαρακτηρίζεται ως νέος Αδέρ, κενός Ολοφέρνης, Γολιάθ, θήρας.²⁶⁶

²⁶¹ Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων VII 14. 25 358 : “ τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαθηνοὶ τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ’ ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ θιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων αἰεὶ τὰ τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται. ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα ὥς εἰπεῖν ἅπαντα ἑκατέροις ἐστί τε καὶ νενόμισται τούτοις ἄνωθεν τοῖς βαρβάρους θεὸν μὲν γὰρ ἓνα τὸν τῆς ἀστραπῆς δημιουργὸν ἀπάντων κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, καὶ θύουσιν αὐτῷ θόας τε καὶ ἱερεῖα πάντα· εἰμαρμένην δὲ οὔτε ἴσασιν οὔτε ἄλλως ὁμολογοῦσιν ἓν γε ἀνθρώποις ῥοπήν τινα ἔχειν, ἀλλ’ ἐπειδὴν αὐτοῖς ἐν ποσὶν ἦδη ὁ θάνατος εἴη, ἢ νόσῳ ἀλοῦσιν ἢ ἐς πόλεμον καθισταμένοις, ἐπαγγέλλονται μὲν, ἦν διαφύγωσι, θυσίαν τῷ θεῷ ἀντὶ τῆς ψυχῆς αὐτίκα ποιήσειν, διαφυγόντες δὲ θύουσιν ὅπερ ὑπέσχοντο, καὶ οἶονται τὴν σωτηρίαν ταύτης δὴ τῆς θυσίας αὐτοῖς ἐωνῆσθαι. σέβουσι μέντοι καὶ ποταμούς τε καὶ νύμφας καὶ ἄλλα ἅττα δαιμόνια, καὶ θύουσι καὶ αὐτοῖς ἅπασι, τὰς τε μαντείας ἐν ταύταις δὴ ταῖς θυσίαις ποιοῦνται. οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῶ μὲν ἀπ’ ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὥς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικήσεως ἕκαστοι χῶρον. ἐς μάχην δὲ καθιστάμενοι πεζῇ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους οἱ πολλοὶ ἴσασιν ἀσπίδια καὶ ἀκόντια ἐν χερσὶν ἔχοντες, θώρακα δὲ οὐδαμῇ ἐνδιδύσκονται. τινὲς δὲ οὐδὲ χιτῶνα οὐδὲ τριβώνιον ἔχουσιν, ἀλλὰ μόνας τὰς ἀναξυρίδας ἐναρμολογούμενοι μέχρι ἐς τὰ αἰδοῖα, οὕτω δὲ ἐς ξυμβολὴν τοῖς ἐναντίοις καθίστανται. ἔστι δὲ καὶ μία ἑκατέροις φωνὴ ἀτεχνῶς βαρος. οὐ μὴν οὐδὲ τὸ εἶδος ἐς ἀλλήλους τι διαλλάσσουν. εὐμήκεις τε γὰρ καὶ ἄλκιμοι διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐσάγαν ἢ ξανθοὶ εἰσιν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ’ ὑπέρυθροὶ εἰσιν ἅπαντες ”.

²⁶² Θεοφάνης, Χρονογραφία, 358 ¹¹

²⁶³ Νικολάου, Η εικόνα του Κρούμου 275

²⁶⁴ Νικηφόρος, Ιστορία σύντομος, 114 ⁴

²⁶⁵ Γεωμέτρης, Ποιήματα, 57

²⁶⁶ Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ανώνυμος λόγος, 348

Ωστόσο, παρά το πολεμοχαρές του χαρακτήρα της φυλής τους, κατά την ώρα της μάχης έδειχναν, σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές, δειλία, αποφεύγοντας την μάχη κατά παράταξη, δρώντας εκ του ασφαλούς με αιφνίδιες επιθέσεις στα όρια των περιοχών με κλεισούρες, που τους ήταν γνωστές, ενώ σύμφωνα με τον Θεοφάνη, δέιλιασαν ακόμα και μπροστά στο πλήθος των φτωχών βυζαντινών που συμμετείχαν στην εκστρατεία του αυτοκράτορα Νικηφόρου οπλισμένοι με σφεντόνες και κλαδιά.²⁶⁷

Χαρακτηριστική είναι η περιφρόνηση απέναντι στους Βούλγαρους που καθρεφτίζεται στον αποδοσμένο από τον Λέοντα Διάκονο λόγο του Νικηφόρου Φωκά, κατά τη διάρκεια του γνωστού επεισοδίου ξυλοδαρμού των Βουλγάρων απεσταλμένων. Σύμφωνα με τη πηγή στο αίτημά τους να λάβουν την προβλεπόμενη ετήσια χορηγία εκείνος απάντησε : “ *ἄπιτε , καὶ τῷ σκυτοτρώκῃ καὶ διφθερίᾳ ὑμῶν ἄρχοντι ἀπαγγείλατε, ὥς ὁ τῶν Ῥωμαίων κράτιστος καὶ μέγιστος βασιλεὺς ἐξαυτῆς τὴν σὴν μετελεύσεται χώραν, ἐντελεῖς σοι τοὺς φόρους ἀποδιδούς ὡς μάθης, τρίδουλος ὢν ἐκ προγόνων, δεσπότης τοὺς Ῥωμαίων ἡγεμόνας ἀνακηρύττειν, οὐχ ὡς ἀνδράποφα τούτους φόρους αἰτεῖν*”.²⁶⁸

Οι Βυζαντινοί χρονογράφοι, ενώ αρχικά δεν αναφέρονταν στους Βούλγαρους ηγεμόνες με βασιλικούς τίτλους, στη συνέχεια άρχισαν να προσαρμόζονται στην ιστορική πραγματικότητα γινόμενοι πιο δεκτικοί σε ανάλογες αναφορές. Ο Κρούμος αποκαλείται *κύριος*, ενώ ο Πέτρος που είχε στεφθεί και είχε αναγνωριστεί από το Βυζάντιο σταδιακά αποκαλείται *βασιλέας*, κάτι που δεν συμβαίνει αντιθέτως για τους Ασέν, κατά την ίδρυση του δεύτερου βουλγαρικού κράτους, καθώς δεν τους είχαν αναγνωριστεί οι τίτλοι τους.²⁶⁹ Ο Σκυλίτζης αναφέρεται στον Πέτρο ως “ *ἄρχων Βουλγαρίας* ”²⁷⁰ και “ *μόναρχο Βουλγαρίας ἀπάσης* ”, ενώ ο Ψελλός αναφέρεται σε όλους ως βασιλείς μεν, υποδεέστερους δε από τους βυζαντινούς. Επιπλέον οι Βυζαντινοί δεν αναφέρονται με λεπτομέρεια στις συνθήκες των ετών μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου, καθώς θεωρήθηκε ντροπιαστικό για την αυτοκρατορία το γεγονός του συμβιβασμού με τους “βαρβάρους” σε επίπεδο σύναψης νομικής συμφωνίας. Στις

²⁶⁷ Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 490⁵⁻⁸

²⁶⁸ Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 62⁴⁻⁹

²⁶⁹ Muresan, *La transmission*, 52

²⁷⁰ Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 223²⁵

περιγραφές που αφορούν τη περίοδο προσέγγισης μεταξύ Βυζαντίου που εγκαινιάζει η άνοδος του Πέτρου, οι οξείες αναφορές μειώνονται, ενώ σχεδόν εξαλείφονται μετά των εκχριστιανισμό των Βουλγάρων, όταν πλέον έχουν μετατραπεί σε “ *ἐν Χριστῷ αδελφοί* ” κάτω από τη κοινή στέγη της Ορθοδοξίας.²⁷¹

Η εικόνα των Βουλγάρων γίνεται και πάλι μελανή στις βυζαντινές πηγές όταν γίνονται ξανά απειλητικοί για την αυτοκρατορία. Ο Συμεών στο *Στρατηγικόν του Κεκαυμένου*, στα τέλη της δεκαετίας του 1070, αποκαλείται *τύραννος*, ωστόσο του αναγνωρίζεται η ανδρεία του. Στο πλαίσιο των συμβουλών σε περίοδο εκστρατείας, επαναλαμβάνει emphaticά την νουθεσία της αποφυγής συνάνψεως οποιασδήποτε συμφωνίας μαζί τους λόγω της αναξιοπιστίας τους : “ *Ἐπεὶ δὲ τὸ τῶν Βλάχων γένος ἄπιστόν τε παντελῶς καὶ διεστραμμένον, μὴτε εἰς Θεὸν ἔχον πίστιν ὀρθὴν μὴτε εἰς βασιλέα μὴτε εἰς συγγενὴ ἢ εἰς φίλον, ἀλλὰ ἀγωνιζόμενον πάντας καταπραγματεύεσθαι, ψεύδεται δὲ πολλὰ καὶ κλέπτει πάννυ, ὀμνύμενον καθεκάστην ὅρκους φρικωδεστάτους πρὸς τοὺς εαυτοῦ φίλους καὶ ἀθετοῦν ῥαδίως ποιοῦν τε ἀδελφοποιήσεις καὶ συντεκνίας καὶ σοφιζόμενον διὰ τούτων ἀπατάν τοὺς ἀπλουστέρους, οὐδέποτε δὲ ἐφύλαξε πίστιν πρὸς τινα, [...], Εἰσὶ καὶ δειλοὶ πάννυ λαγωῶν ἔχοντες καρδίαν, θάρσος δὲ ἔχοντες καὶ τοῦτο ἀπὸ δειλίας. Παραγγέλλω οὖν ὑμῖν ἵνα μὴ πιστεύητε τούτοις τὸ σύνολον. [...] Εἰ δὲ καὶ ποτε γενήσεται ἀνταρσία εἰς Βουλγαρίαν, καθὼς προεῖρηται, καὶ εἰ φίλοι σου ὁμολογοῦσιν εἶναι ἢ καὶ ὀμνύνται, μὴ πιστεύσης αὐτοῖς*”.²⁷²

Ο Θεοφύλακτος, όταν το 1088 χειροτονήθηκε αρχιεπίσκοπος Αχρίδας και μετέβη στην Αρχιεπισκοπή του προκειμένου να αναλάβει τα καθήκοντα του, απέστειλε μια επιστολή προς τη βυζαντινή αυλή εκλιπαρώντας την αποδέσμευσή του: “ *δουλεὺν [...] δούλοις βαρβάροις ἀκαθάρτοις κινάυρας κωδίων ἀπόζουσιν καὶ πενεστέροις τὸν βίον, ἢ ὅσον τὴν κακοήθειαν πλούσιοι. [...] Λύσατέ με τῆς αἰσχυρᾶς ταύτης δουλείας*”.²⁷³ Η βαρβαρότητα τους ήταν, κατά τον Θεοφύλακτο, τέτοιου βαθμού ώστε ήταν αδύνατον να δεχτούν οποιαδήποτε αρχή ή καθοδήγηση, καθώς « *Τίς γὰρ Ἀχριδιώτις οὐκ ἔστιν αὐχὴν ἀκέφαλος, οὔτε Θεὸν οὔτ' ἄνδρα τίειν εἰδώς; Τοιούτοις συνεῖναι κατακερκίμμαι τέρασι, καὶ τὸ δεινότατον, ὅτι μὴδ' ἐλπίς ἐστι τοὺς αὐχένας*

²⁷¹ Nicholaos, I Patriarch Letters, No 66 312

²⁷² Κεκαυμένος, *Στατηγικόν*, 236 -239

²⁷³ *Theophylacti Achridensis Epistulae*, No 5 145 ³⁴⁻³⁹

τούτους κεφαλωθῆναι ποτέ τισι δυνάμεσι ”.²⁷⁴ Η εικόνα των Βουλγάρων που προκύπτει από τις επιστολές του Θεοφύλακτου είναι κάκιστη: Χαρακτηρίζονται ως βάρβαροι, άξεστοι, βρώμικοι, ανίκανοι σε συμμόρφωση με οργανωμένες δομές, φτωχοί στο πνεύμα και στα υλικά αγαθά, κακοήθεις. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται ο παράγοντας της νοσταλγίας και η απότομη μετάβαση από το περιβάλλον της Κωνσταντινούπολης, ως αιτίες της τόσο κακής εικόνας των Βουλγάρων και της χώρας τους.²⁷⁵

Μέσα στον επόμενο αιώνα (12^{ος} αι.), οι ιδρυτές του δεύτερου βουλγαρικού κράτους, αδερφοί Ασέν, αντιμετωπίζονται από τους βυζαντινούς ιστοριογράφους ως αποστάτες και η εξέγερση του 1186, ως αποστασία.²⁷⁶ Στην εξιστόρηση των γεγονότων της περιόδου των πρώτων Ασενιδών, ο Νικήτας Χωνιάτης κατακρίνει την σκληρότητά τους, καθώς περιγράφονται να φέρονται αλύπητα στους Βυζαντινούς, “ *Ἰωάννης [...] ἔγνω μετ’ ὀργιλώδους καὶ φονίου βλέμματος καὶ γνώμης ἀσυμπαθοῦς ἐπιστρατεύειν Ῥωμαίοις*”.²⁷⁷, ακόμα και απέναντι στον άμαχο πληθυσμό : “ *οὐ γὰρ μόνον ἄρρενές τε καὶ θήλειαι τοῦτο μὲν ἀνηρέθησαν, [...] ἀλλ’ οὐδὲ τὰ ὑπομαστίδια τῶν παίδων τοῦ κακοῦ ἐφάνη ἀνώτερα ἀλλ’ ἀπεθερίσθη καὶ ταῦτα κατὰ χλόην καὶ ἄνθος εὐμάραντον ὑπὸ τῶν ἐλέφ ἀναλώτων ἐκείνων ἀνδρῶν*”²⁷⁸ Η κλίση τους προς τη βιαιότητα, που χαρακτήριζε τις πράξεις τους εξηγείται από τον Χωνιάτη, ως απόρροια της βαρβαρικής φύσης του.²⁷⁹

Κατ’ εξαίρεση, η εικόνα των Βουλγάρων περιγράφεται με θετικό πρόσημο σε κάποιες βυζαντινές πηγές, όπως για παράδειγμα στο Χρονικό του Μανασσή, όπου τους αναγνωρίζεται η ανδρεία και η καλές επιδόσεις στη τέχνη του πολέμου.²⁸⁰ και στον Λέοντα Διάκονο όπου αναφέρεται στον Συμεών με θετικούς χαρακτηρισμούς “ *Συμεὼν, ὁ τῶν Μουσῶν ἀρχηγός, ἀνὴρ τολμητίας καὶ θερμουργός τὰ πολεμικά* ”.²⁸¹ Θετική είναι και μια περιγραφή του χαρακτήρα του

²⁷⁴ Ὁ.π., No 6 147⁷⁻¹⁰

²⁷⁵ Κόλια - Δερμιτζάκη, Η εικόνα των Βουλγάρων, 62

²⁷⁶ Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, 368, Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 18

²⁷⁷ Χωνιάτης, ὁ.π., 628 ⁹⁻¹⁰

²⁷⁸ Ὁ.π., 630⁷⁸⁻⁸²

²⁷⁹ Ὁ.π., 472 ²⁷⁻²⁸, 487 ⁶⁷⁻⁶⁹, 513 ²⁸⁻³¹

²⁸⁰ Κόλια - Δερμιτζάκη, Η εικόνα των Βουλγάρων, 69

²⁸¹ Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, 123 ⁴⁻⁵

Σαμουήλ και του διαδόχου του στον Ιωάννη Σκυλίτζη : “ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Γαβριήλ ὁ καὶ Ῥωμανός, ῥώμη μὲν καὶ ἰσχύι τοῦ πατρὸς ὑπερέχων, φρονήσει δὲ καὶ διανοίᾳ πολλῶ λειπόμενος ”.²⁸² Περιγράφοντας τις σχέσεις Βυζαντίου και Βουλγάρων την εποχή του Βασιλείου Β' οι ιστορικοί αναφέρονται και στην απόπειρα του αυτοκράτορα να περάσει το 1014 από την Κλεισούρα του Κλειδίου, όπου όμως ο ηγεμόνας των Βουλγάρων Σαμουήλ είχε τοποθετήσει “ φύλακας ἀξιοπρεπεῖς ”, οι οποίοι “ ἀντεῖχον γενναίως ” και τράπηκαν σε φυγή μόνο όταν τους αιφνιδίασε ο στρατηγός Νικηφόρος Ξιφίας.²⁸³ Στο ίδιο κλίμα, ο Σκυλίτζης περιγράφει τους υπερασπιστές του φρουρίου Περνίκου να αγωνίζονται “ καρτερῶς καὶ ἐκθύμως ” κατά του Βασιλείου Β' , ο οποίος, το 1016, μετά από 88 ημέρες έλυσε την πολιορκία, “ ὡς ἀδυνάτοις ἐπιχειρῶν ”.²⁸⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης μια σχετική αναφορά σε κείμενο επιστολής του Πατριάρχη Γερμανού (1222-1240), το 1232 προς την παπική αυλή, στο πλαίσιο των συζητήσεων της περιόδου για μια πιθανή ένωση των εκκλησιών. Ο Πατριάρχης αναφέρεται στους Βουλγάρους κάνοντας μνεία στο ένδοξο παρελθόν τους : “ ἡ τῶν Βουλγάρων μεγαλόνικος βασιλεία” ή στη λατινική εκδοχή “ *et regnum magnae victoriae Vulgarum* ”, που είχε οδηγήσει τον εκδότη της δεύτερης Α.Ταυτ, στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για κατασκεύασμα της παπικής γραμματείας.²⁸⁵

Θετικό σχόλιο εντοπίζεται και αναφορικά με την εικόνα του Ιβάν Β' Ασέν (1218-1241) στην ιστορία του Γεώργιου Ακροπολίτη, όπου γίνεται παραδοχή του θάρρους που επέδειξε ο Ιωάννης Ασέν στο πεδίο της μάχης²⁸⁶ του το φιλόνητο του χαρακτήρα του καθώς, παρά την στρατιωτική του επιβολή στη νίκη της Κολοκοτινίτσας, “ ἔδοξε γοῦν τοῖς πᾶσι τότε καὶ θαυμαστὸς καὶ μακάριος οὐ γὰρ ἐχρῆτο μαχαίρες ἐν τοῖς ἰδίοις οὐδὲ ἐχραίνετο φόνοις Ῥωμαῖοις, ὥς οἱ πρὸ αὐτοῦ τῶν Βουλγάρων. ἔνθεν τοι καὶ οὐ μόνον παρὰ Βουλγάρων ἀλλὰ καὶ παρὰ Ῥωμαίων ἐφιλεῖτο ”.²⁸⁷ Στην ιστορία του Νικηφόρου Γρηγορά εντοπίζεται επίσης θετική

²⁸² Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, 349 ⁴⁶⁻⁴⁸

²⁸³ Μανιάτη-Κοκκίνη, Η επίδειξη ανδρείας, 240

²⁸⁴ Ό.π. 256

²⁸⁵ Krastanov , Letter of I Patriarch Germanus II, 126-128

²⁸⁶ Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή*, 42 ⁶⁻⁷

²⁸⁷ Ό.π., 43 ⁸⁻¹³ , ωστόσο σε άλλο σημείο αναφέρεται στην υποκριτική του φιλανθρωπία προς ικανοποίηση των συμφερόντων του, ό.π., 42 ¹⁵⁻²⁰

περιγραφή του Κωνσταντίνου Τιχ : ο οποίος “ *φρονήσεως έμβριθεία καὶ ρώμη σώματος πολλῶ τῶν ἄλλων προέχων* ”.²⁸⁸

Σε γενικές γραμμές μπορεί να ειπωθεί ότι όσο προχωράει η ιστορική συγγραφή προς την άλωση, οι αναφορές στους Βουλγάρους με αισθήματα αντιζηλίας μειώνονται, κατά τον ίδιο τρόπο που φθίνει και ο ανταγωνισμός μεταξύ των δύο πλευρών στο πολιτικό πεδίο, λόγω των αλλαγών της περιόδου.

²⁸⁸ Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία III*, 60¹⁴⁻¹⁵

Συμπεράσματα

Μετά από μια μακρά πορεία πολέμων κατά την περίοδο πριν της ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, το Βυζάντιο και η Βουλγαρία, έπαψαν να συναντιούνται στο πεδίο της μάχης, στην ένταση των προηγούμενων ιστορικών περιόδων. Η φιλικές σχέσεις, αποτέλεσμα της επικράτησης των Σέρβων στο πολιτικό παιχνίδι για την κυριαρχία στη βαλκανική, που κατέστησε φανερή την ματαιότητα των αψιμαχιών σε αυτό το χρονικό σημείο, εκφράστηκαν μέσα από σειρά βασιλικών επιγαμιών, σε μεγάλη συχνότητα μετά τον 13ο αιώνα. Στο αρχείο της μονής Ζωγράφου, εκφράζεται ο υπόφωσκων ανταγωνισμός των δύο δυνάμεων μέσα από την διεκδίκηση του ρόλου του προστάτη των μονών. Ενδεικτικά της συγκεκριμένης τακτικής, είναι τα αυτοκρατορικά έγγραφα που εκδόθηκαν και από τις δύο πλευρές.

Ως εκ τούτου, κατά την περίοδο βασιλείας των δύο πρώτων Παλαιολόγων, η μονή Ζωγράφου επέκτεινε σημαντικά την εδαφική της περιουσία, απολαμβάνοντας την παραδοσιακή εύνοια των βυζαντινών αυτοκρατόρων υπέρ των μονών του Αγίου όρους. Η δυναστεία των Παλαιολόγων, λόγω του ανορθόδοξου τρόπου ανάδειξής της, είχε επιπλέον λόγους να επιζητεί τον ρόλο του ευεργέτη για τις μονές του μεγάλου κέντρου της Ορθοδοξίας, ποσό μάλλον όταν αυτές βρίσκονταν στην απομακρυσμένη και βαλλόμενη από ετερόκλητες δυνάμεις, περιοχή της Μακεδονίας. Ο εθνικός χαρακτήρας της μονής Ζωγράφου, αποκρυσταλλωμένος ήδη από τον 12ο αιώνα, παρείχε μια ιδανική ευκαιρία στους ηγεμόνες της Βουλγαρίας να αναμειχθούν στα εσωτερικά της, διεκδικώντας μια θέση μεταξύ των αυτοκρατόρων - ευεργετών της Ορθοδοξίας, γεγονός που επιβοηθήθηκε από τις - πολλές φορές επιβεβλημένες από την ιστορική συγκυρία - φιλικές σχέσεις, με την Βυζαντινή αυτοκρατορία.

Μέσα στο πλαίσιο της ειδικής μεταχείρισης των μονών και με μεγαλύτερη ένταση, μετά τη τελευταία δεκαετία του 13ου αιώνα, τα μετόχια της Μονής Ζωγράφου άρχισαν να επεκτείνονται περαιτέρω και εκτός της Ιερισσού, όπου βρισκόντουσαν αρχικά τα λιγοστά μετόχια της. Η απόκτηση του Αγίου Νικολάου στη Θεσσαλονίκη, είναι η πρώτη σε μια σειρά

παραχωρήσεων μετοχιών στη περιοχή, που με την αυτοκρατορική χορηγία θα αυξηθούν σημαντικά. ώστε στην επόμενη δεκαετία να εκτείνονται ως τη περιοχή της Καλαμαριάς αλλά και στην κοιλάδα του Στρυμόνα .

Η εικόνα που παρουσιάζει η σταδιακή ανάπτυξη της μονής είναι μέρος της γενικότερης κατάστασης των μονών του Άθωνος κατά τον 13ο και 14ο αιώνα. Κατά τον 14ο αιώνα ο μοναχισμός ήταν ισχυρότερος από κάθε άλλη εποχή, με τους Πατριάρχες που ανέβαιναν τον θώκο να προέρχονται όλοι από τον μοναστικό κύκλο. Πρόσθετα, η επικράτηση των επιταγών του Ορθόδοξου μοναχισμού, όπως αυτή επιτεύχθηκε μέσα από την τελική νίκη της ησυχαστικής μερίδας και τη λήξη της θρησκευτικής έριδας του 14ου αιώνα, ενδυνάμωσε περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο την επιρροή των Αθωνιτών μοναχών, απ' όπου προέρχονταν οι κυριότεροι εκφραστές της συγκεκριμένης θρησκευτικής τάσης.²⁸⁹

Μια εξέλιξη σε νομικό επίπεδο έπαιξε ρόλο στην περαιτέρω ενδυνάμωση των μονών μέσα στον τελευταίο αιώνα ύπαρξης της αυτοκρατορίας. Επί Πατριαρχίας Νήφωνος, το 1312, με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Ανδρόνικου, εκδόθηκε πρόσταγμα που όριζε την υπαγωγή των αθωνικών μονών στη δικαιοδοσία του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, μεταβάλλοντας το προηγούμενο καθεστώς άμεσης εξάρτησής τους από την εξουσία του αυτοκράτορα, σε ισχύ από τον 11ο αιώνα.²⁹⁰ Κατά την περίοδο που έλαβε χώρα η συγκεκριμένη μεταβολή, το μέλλον των υπόλοιπων μοναστικών κέντρων, που βρίσκονταν στην Μ. Ασία προγραφόταν δυσοίωνα, με τις περισσότερες μεταξύ αυτών να βρίσκονται ήδη υπό τουρκική κυριαρχία. Κατ' αυτό το τρόπο, οι Αθωνικές μονές έλαβαν μέσα στον 14ο αιώνα μεγαλύτερη βαρύτητα για την πνευματική ζωή της αυτοκρατορίας. Προκύπτει το συμπέρασμα, ότι η ανάπτυξη των μονών του Αγίου Όρους κατά τον 14ο αιώνα, ακολούθησε αντίθετη κίνηση από την καθοδική πορεία της αυτοκρατορίας, με τον μοναχισμό να αποτελεί τη μοναδική σταθερά μέσα στη ταραχώδη περίοδο των τελευταίων χρόνων ύπαρξης του Βυζαντίου. Τον θρησκευτικό παράγοντα ως ενωτικό στοιχείο, πιθανώς διέβλεπε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος, που προχώρησε στην αναδιοργάνωση των επισκοπών της αυτοκρατορίας, ώστε να αντιμετωπίσουν τις μεγάλες αλλαγές της εποχής, αναδεικνύοντας κάποιες σημαντικές μεταξύ αυτών σε μητροπόλεις. Κατ' αυτό το τρόπο, τα τμήματα της

²⁸⁹ Ostrogorsky, *Ιστορία*, 161

²⁹⁰ Χρήστου, *Αγιον Όρος*, 138-9

αυτοκρατορίας στην Μ. Ασία, στην Σερβία και τη Βουλγαρία, τα οποία είχαν μεν αποσπαστεί πολιτικά από την Κωνσταντινούπολη, είχαν εντούτοις διαιρεθεί σε επισκοπές, οι οποίες εξακολουθούσαν να είναι εξαρτημένες από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.²⁹¹ Η χριστιανική πίστη, μέσα από τον ισχυροποιημένο μοναχισμό και την Εκκλησία, αποτέλεσε την σταθερά στον μεταβαλλόμενο τότε κόσμο, ενώ διαφαινόταν ήδη ότι επρόκειτο να αποβεί ο ενοποιητικός παράγοντας των Βυζαντινών, μετά την άλωση της αυτοκρατορίας.

²⁹¹ Darrouzès, *Notitiae Episcopatum*, 175-188, 393-410

ΠΙΝΑΚΑΣ - Μετόχια μονής Ζωγράφου 13^{ος}-14^{ος} αι.*

1	Λούστρα, κοντά στην Ιερισσό	1267
2	Αρμένων, κοντά στην Ιερισσό	1267
3	Κρύος Κάμπος, κοντά στην Ιερισσό	1267
4	Λουκίτζης, κοντά στην Ιερισσό	1267
5	Τυμπαναρες, κοντά στην Ιερισσό	1267
6	Της Γραίας το πήδημα, κοντά στην Ιερισσό	1267
7	Μετόχι Αγ. Νικόλαος, Θεσσαλονίκη	1270
8	Μετόχι της Παναγίας Κρανιώτισσας / Δρεάνοβο κοντά στο Στρυμόνα	1276
9	Έκταση γης στο χωριό Αρσενίχεια, Ν.Ιερισσός	1279
10	Κτήμα Κουρβοελένη στο χωριό Αρσενίχεια, Ν.Ιερισσός	1279
11	Κτήμα Κοντογρίκου στο χωριό Συμεών	1279
12	Κτήμα στο χωριό Λοζική, κοντά στη Ρεντίνα	1286
13	Αγ. Νικόλαος, Ιερισσός	1289
14	Έκταση γης στο Πελορήγιο, κοντά στον Στρυμόνα	1289
15	Αγ. εώργιος, κοντά στη Ρεντίνα	1289
16	Άγιος Βλάσσης, Ορμύλια	1289
17	Βοσκοτόπι της Άσπρης Πέτρας, Ιερισσός	1289
18	Έκταση γης κοντά στην Ορμύλια "Δουρβελές"	1300
19	Αγ. Νικόλαος Σγουρός, Αγ. Νικόλας Κύρος, Θεσσαλονίκη	1303
20	Έκταση γης στην Άνω Αντιγονεία, Καλαμαριά	1320
21	Έκταση γης στον Βολβό, Καλαμαριά	1320
22	Έκταση γης στο χωριό Καρβαίοι, Καλαμαριά	1320
23	Έκταση γης στο χωριό Κάτω Αποστολίται, Καλαμαριά	1320
24	Πρεβίτσα, Στρυμόνας	1325
25	Χάνδακας, Στρυμόνας	1342

* (μόνο όσα αναφέρονται στη παρούσα εργασία)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Πηγές

Actes de Zographou = Actes de L' Athos, Actes de Zographou, eds. W. Regel, E. Kurtz, B. Korablev, Vizantiiski Vremennik 13, Sankt Petersburg 1907.

Actes du Prôtaton = Actes du Prôtaton, Archives de l' Athos VII, ed. D. Papachryssanthou, Paris 1975.

Ακροπολίτης, *Χρονική Συγγραφή = Γεωργίου τοῦ Ἀκροπολίτου Χρονική συγγραφή, Georgii Acropolitae Opera I*, ed. A. Heisenberg, Leipzig 1978.

Γεωμέτρης, *Ποιήματα = Ιωάννης Γεωμέτρης, Ιαμβικά Ποιήματα*. Κριτική έκδοση, μετάφραση και σχόλια Μ.Τωμαδάκη - Ι. Βάσσης, εκδ. Μ. Lauxtermann, Χ. Σιμελίδης, Θεσσαλονίκη 2014.

Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία = Nicephorus Gregoras, Byzantine historia*, [CSHB 25] ed. L. Schopen – I. Bekker, I-II, Bonnae 1829-1855.

Daphnopates, *Correspondance = J. Darrouzes- L.G. Westerink, Theodore Daphnopates Correspondance*, Le monde byzantine, Paris, 1978.

Dölger *Regesten III = F.Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 3 Teil Regesten von 1204-1282, 2nd ed. P.Wirth, München 1977 .

Gesta Innocentii = Innocent III, Pope, *Gesta Innocentii, Innocentii III Romani pontificis Registrorum sive epistolarum libri*, ed. J.P Migne, PL 214, 215 Gent, 1855.

Θεοφάνης, *Χρονογραφία* = *Theophanis, chronographia Historia ecclesiastica*, ed. C. De Boor, Lipsiae 1848-1923.

Θεοφύλακτος, *Επιστολές* = *Θεοφύλακτος Αχρίδος, Επιστολαί, Theophylacti Achridensis Epistulae*, [CFHB 16 1/2], ed. P. Gautier, Θεσσαλονίκη 1986.

Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν* = *Στρατηγικόν Κεκαυμένου*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Δ. Τσουγκαράκης, Άγρωστις, Αθήνα 1993.

Krastanov Letter of Patriarch Germanus II = T. Krastanov “And the Kingdom of the Bulgarians with the great Victories (Letter from the Oecumenical Patriarch Germanus II to the Papal Cardinals of 1232) *Bulgarian History Review / Revue Bulgare d’ Histoire* 4, (1999) 126-128.

Λέων Διάκονος, *Ιστορία* = *Leo Diaconus Historia*, [CSHB 30], ed. C. B. Hase, Bonn 1828.

Nicolai I Patriarchae *Epistolae* = *Nicolai I Constantinopolitani Patriarchae epistolae*, DOP (Series Washingtonensis - DOT 2), eds. R. Jenkins - L. G. Westerink Washington 1973.

Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος* = *Nikephoros Patriarch of Constantinople, Short History. Text, translation, and commentary by C.Mango*, [CFHB 13], DOP 10, Washington D.C. 1990.

Παχυμέρης, *Ιστορία* = *Γεώργιου Παχυμέρου Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι, Georgii Pachymeris relationes historicas*, I-II, [CFHB 24/1-2], ed. A.Failler, Les Belles lettres, Paris 1984-1999.

Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων* = *Procopii Caesariensis opera omnia I: De bellis libri I-IV: Bellum Persicum. Bellum Vandalicum*, ed. J. Haury, G. Wirth, Lipsiae 1962

Robert of Clari, *Conquête de Constantinople* = Robert of Clari, *La conquête de Constantinople*, XX, ed. Philippe Lauer, Paris 1924.

Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριῶν* = *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, [CFHB 5], ed. I. Thurn, Berlin- New York 1973.

Σταυρίδου - Ζαφράκα Ανώνυμος λόγος = Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Ο Ανώνυμος λόγος «Επί τη των Βουλγάρων συμβάσει», *Byzantina* 8 (1976) 345-406.

Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού = Συνεχιστής Γεωργίου Μοναχού, *Βίοι των νέων βασιλέων, Theophanes Continuatus, Joannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, [CSHB 33], ed. I. Bekker, Bonn 1838.

Συνεχιστής Θεοφάνη = *Theophanes Continuatus or Scriptores post Theophanem*, [CFHB 53], Series Berolinensis, ed. De Gruyter, Berlin 2015 .

Theiner, *Vetera monumenta* = A. Theiner *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis. Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologiia disposita*, I, Typis Vaticanis, Rome 1863.

Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις* = *Nicetae Choniatae Historia.*, [CFHB 11.1], ed. J. A. Van Dieten, , De Gruyter, Berlin - New York 1975 .

Ψελλός, *Χρονογραφία* = Michel Psellos, *Chronographie* I - II, ed. E Renauld, Paris 1926-1928.

Βοηθήματα

Boeck, Displacing Byzantium = E.N. Boeck, Displacing Byzantium, Disgracing Convention : The Manuscript Patronage of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria, *Ηλεκτρ. Πηγή : Academia Edu.* https://www.academia.edu/7659937/Displacing_Byzantium_Disgracing_Convention_The_Manuscript_Patronage_of_Tsar_Ivan_Alexander_of_Bulgaria τελευταία επίσκεψη: 17/08/2018

Γεδεών, *Διήγησις* = Γεδεών Μ., *Χρονογραφία τῆς ἐν Ἀθῶ μονῆς τῶν Ἰβήρων*. Ανατύπ. ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας, Κωνσταντινούπολη 1906.

Darrouzès, *Notitiae episcopatum* = J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes*, Institut français d'études byzantines (IFEB), Paris 1981.

Dujčev, *Le Mont Athos et les Slaves* = I. Dujčev, *Le Mont Athos et les Slaves au moyen âge Medioevo bizantino - slavo I : Saggi di storia politica e culturale*, 487-510.

Dujčev, *On the treaty of 927* = I. Dujčev, "On the treaty of 927 with the Bulgarians," *DOP* 32 (1978) 217-95.

Fine, *Late Medieval Balkans* = J.V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, ed. Ann Arbor, University of Michigan Press, Michigan 1987.

Finlay, *History* = G. Finlay, *History of the Byzantine and Greek Empires II*, William Blackwood and Sons Edinburgh, London 1854.

Gill, *Byzantium and the papacy* = J. Gill, *Byzantium and the papacy, 1198-1400*, Rutgers University Press, New Brunswick 1979.

Grumel, *Chronologie* = V. Grumel, *La chronologie, Biblioteque Byzantine Presses Universitaires de France*, Paris 1958.

Jenkins, The peace with Bulgaria = R.J.H. Jenkins, The peace with Bulgaria (927) celebrated by Theodore Daphnopates, In : *Polychronion, Festschrift F. Dölger zum: 75 Geburtstag* (Heidelberg, 1966), 287-303 .

Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας = Π. Θεοδωρίδης, Πίνακας τοπογραφίας αγιορείτικου παραγωγικού χώρου, *Κληρονομιά* 13 (1981) Θεσσαλονίκη 331-430.

Θεοχαρίδης, Μιχαήλ Δούκας Γλαβός Ταρχανειώτης = Γ.Ι.Θεοχαρίδης, Μιχαήλ Δούκας Γλαβός Ταρχανειώτης, Στο : *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής Θεσσαλονίκης* 7 (1957), 161-214.

Καλλιγιάς, Αθωνιάς = Σ. Καλλιγιάς Σωφρόνιος αρχιμ., *Αθωνιάς, ήτοι σύντομος περιγραφή του Αγίου Όρους Αθωνος*, Άγιον Όρος 1863.

Καραγιαννόπουλος, Βουλγαρική πολιτική στα Βαλκάνια = Ι. Καραγιαννόπουλος, Η βουλγαρική πολιτική στα Βαλκάνια το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, *Εγνατία* 2 (1990), 11-29.

Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* = Ι. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, 2: *Ιστορία μέσης βυζαντινής περιόδου (565-1081)*, Θεσσαλονίκη 1993, 3: *Ιστορία υστέρας βυζαντινής περιόδου (1081-1204)*. *Τελευταίες λάμψεις*, Θεσσαλονίκη 1999.

Κόλια-Δερμιτζάκη, Η εικόνα των Βουλγάρων = Α. Κόλια-Δερμιτζάκη, Η εικόνα των Βουλγάρων και της χώρας τους στις βυζαντινές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα, στο: Νικολάου – Τσιγκάκης (επιμ.), *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, ΕΙΕ - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Διεθνή Συμπόσια 18, Αθήνα 2008.

Κυριάκης *Βυζάντιο και Βούλγαροι* = Ε. Κυριάκης, *Βυζάντιο και Βούλγαροι (7^{ος} - 10^{ος})*: Συμβολή στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου. Εκδ. ΣΤ.Δ Βασιλόπουλος, Αθήνα 1993.

Langlois, *Le Mont Athos* = V. Langlois, *Le Mont Athos et ses monastères*, Didot, Paris 1867.

Laurent, *Le corpus des sceaux* = V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'empire Byzantine* 5/3, ed. CNRS, Paris 1981 .

Madgearu, *The Asanids*= A. Madgearu, *The Asanids: The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Brill, Leiden-Boston 2017.

Μανιάτη - Κοκκίνη, Η επίδειξη ανδρείας = Μανιάτη - Κοκκίνη Τρ., Η επίδειξη ανδρείας στον πόλεμο κατά τους ιστορικούς του 11ου και 12ου αι. Στο : *Εμπόλεμο Βυζάντιο*, Διεθνή Συμπόσια, 4 Αθήνα 1997, 239-259.

Mavrommatis, Le chrysobulle = L. Mavrommatis, Le chrysobulle de Dusan pour Zographou, *Byzantion* 52 (1982), 51-356.

Μαυρομάτης, Η πρόνοια του Μονομάχου = Λ. Μαυρομάτης, Η πρόνοια του Μονομάχου και η διαμάχη για τον Χάντακα (1333-1378), *Σύμμεικτα* 14 (2001), 257-268.

Mureşan, La transmission = D.I Mureşan, Zographou et la transmission de l'idée impériale bulgare en Moldavie, *Bulgaria Mediaevalis* 2 (2011) 705-755.

Mureşan, *Le patriarcat œcuménique* = D. I. Mureşan, Le patriarcat œcuménique et les patriarchats balkaniques Enjeux ecclésiastiques et impériaux au XIVe siècle, in: *Le Patriarcat œcuménique de Constantinople et Byzance hors-frontières (1204-1586)*, 22e Congrès International des Études Byzantines, Sofia, 22-27 Août 2011, éd. M.-H. Blanchet, M. - H. Congourdeau, Paris, 2014 *Dossiers byzantins* 15, 203-242.

Νικολακάκης, Το προνομιακό φορολογικό καθεστώς = Δ. Νικολακάκης, Το προνομιακό φορολογικό καθεστώς των μετοχίων και της εν γένει ακίνητης περιουσίας των Μονών του Αγίου Όρους , Στο : Θ' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, *Η εξακτίνωση του Αγίου Όρους στον Ορθόδοξο κόσμο: Τα μετόχια. Πρακτικά Συνεδρίου*, Αγιορειτική Εστία Θεσσαλονίκη 2015, 323-342.

Νικολάου, Η εικόνα του Κρούμου = Κ. Νικολάου, Η εικόνα του Κρούμου: Η Εικόνα των “κακόφρονων Βουλγάρων”, *Σύμμεικτα* 10 (1996), 269-282.

Nicol, *Τελευταίοι αιώνες* = D. M Nicol., *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261- 1453*, (*The last centuries of Byzantium, 1261-1453*, London 1972), μτφρ. Στάθης Κομνηνός, Εκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1999 .

Nystazopoulou – Pelekidou, *La domination* = M. Nystazopoulou - Pelekidou, *La domination Byzantine en Bulgarie (1018- 1185)*. Στο : *Βυζάντιο και Βούλγαροι*, ΕΙΕ, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, *Πρακτικά Διεθνή Συμπόσια* 18, Αθήνα 2008 .

Παυλικιάνοβ, *Οι Σλάβοι* = Κ. Παυλικιάνοβ, *Οι σλάβοι στην Αθωνική μονή Ζωγράφου*, *Σύμμεικτα* 12 (1998), 1-32.

Παπαχρυσάνθου, *Μοναχισμός* = Δ. Παπαχρυσάνθου, *Ο Αθωνικός μοναχισμός Αρχές και Οργάνωση*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.

Σταματιάδου, *Η συμβολή* = Ζ. Σταματιάδου, *Η συμβολή της Μονής Ζωγράφου στον πνευματικό Βίο της Βουλγαρίας. Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία*, ΠΜΣ Βαλκανικών, Σλαβικών και Ανατολικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2015.

Ταρνανίδης, *Διαμόρφωσις* = Ί. Ταρνανίδου *Η διαμόρφωσις τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας (864-1235)*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1976.

Ταρνανίδης, *Εκκλησιαστική πολιτική* = Ι. Ταρνανίδης, *Η εκκλησιαστική πολιτική του αυτοκράτορος Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου έναντι των Βουλγάρων και των Σέρβων*, *Βυζαντινά* 8 (1976), 47-87.

ODB = A. P. Kazhdan, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I - III, Oxford University Press, New York - Oxford 1991.

Oikonomidès, *Fiscalité* = N. Oikonomidès, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe -XIe s.)*, Institut de recherches byzantines, Monographie 2, Athenes 1996.

Ostrogorsky, *Ιστορία* = G. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους Γ΄*, (Geschichte des Byzantinischen Staates, München 1963), μτφ. Ι. Παναγόπουλος, επιμ. Ε.Κ. Χρυσός. Αθήνα 1997.

Pavlikianov, *Medieval slavic documents* = C.Pavlikianov, *Authentic medieval slavic documents kept in the bulgarian athonite monastery of Zographou*, Critical Edition and Commentary of the Texts, St. Kliment Ohridski Univestity Press, Sofia 2014.

Pavlikianov, *The early years* = C.Pavlikianov, *The early years of the Bulgarian Athonite Monastery of Zographou* (980-1979) and its Byzantine Archive, Critical edition of the Greek slavic documents, St. Kliment Ohridski Univestity Press, Sofia 2011.

Pavlikianov, *The medieval aristocracy* = C.Pavlikianov, *The medieval aristocracy on mount Athos*, Sofia University Press, Sofia 2001.

Pavlikianov, *The mediaeval Documents* = C.Pavlikianov, *The mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou*. Critical edition and commentary of texts, St. Kliment Ohridski University Press, Sofia 2014.

Petkov, *Voices* = K. Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century: The Records of a Bygone Culture*, ed. Brill, Leiden, Boston 2008 .

PLP = *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit* 1-11, ed. Trapp, E. – Beyer, H. – Leontiades, I., Wien 1976-1991.

Polemis, *The Doukai* = Polemis, D. I., *The Doukai: A Contribution to Byzantine Prosopography* London Athlone Press, London 1968.

Primov, *Papacy* = B. Primov *The Papacy, the Fourth Crusade and Bulgaria*, *BB I* (1962) p.p. 183-211

Riley, *Athos* = A. Riley, *Athos or the mountain of the monks*, Longmans Green and Co., London 1887.

Runciman, *History* = S. Runciman, *A history of the First Bulgarian Empire*, ed. G. Bell & Sons, London 1930.

Soulis, On the Slavic settlement = G. Soulis, On the Slavic settlement in Hierissos in the tenth century, *Byzantion* 23 (1953) 67-72 .

Φιλίππου, *Το πρώτο βουλγαρικό κράτος* = Φ.Κ. Φιλίππου, *Το πρώτο βουλγαρικό κράτος και η βυζαντινή οικουμενική αυτοκρατορία 681-852*, Ηρόδοτος, Αθήνα 1999.

Χαριζάνης, Κτήματα = Γ. Χ. Χαριζάνης, Κτήματα (μετόχια) των Αθωνικών μονών στη Βυζαντινή Θράκη (11ος-15ος αι.), *Βυζαντικά* 33 (2016), 173-189.

Χονδρίδου, Η ενσωμάτωση = Σ. Χονδρίδου, Η ενσωμάτωση της βουλγαρικής ηγετικής τάξης στο βυζαντινό κρατικό μηχανισμό και το παρασκήνιο της τακτικής αυτής από το 1018 έως το τέλος του 11ου αιώνα . Στο : Νικολάου – Τσικνάκης (επιμ.), *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, ΕΙΕ - Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών Διεθνή Συμπόσια 18 Αθήνα, 2008.

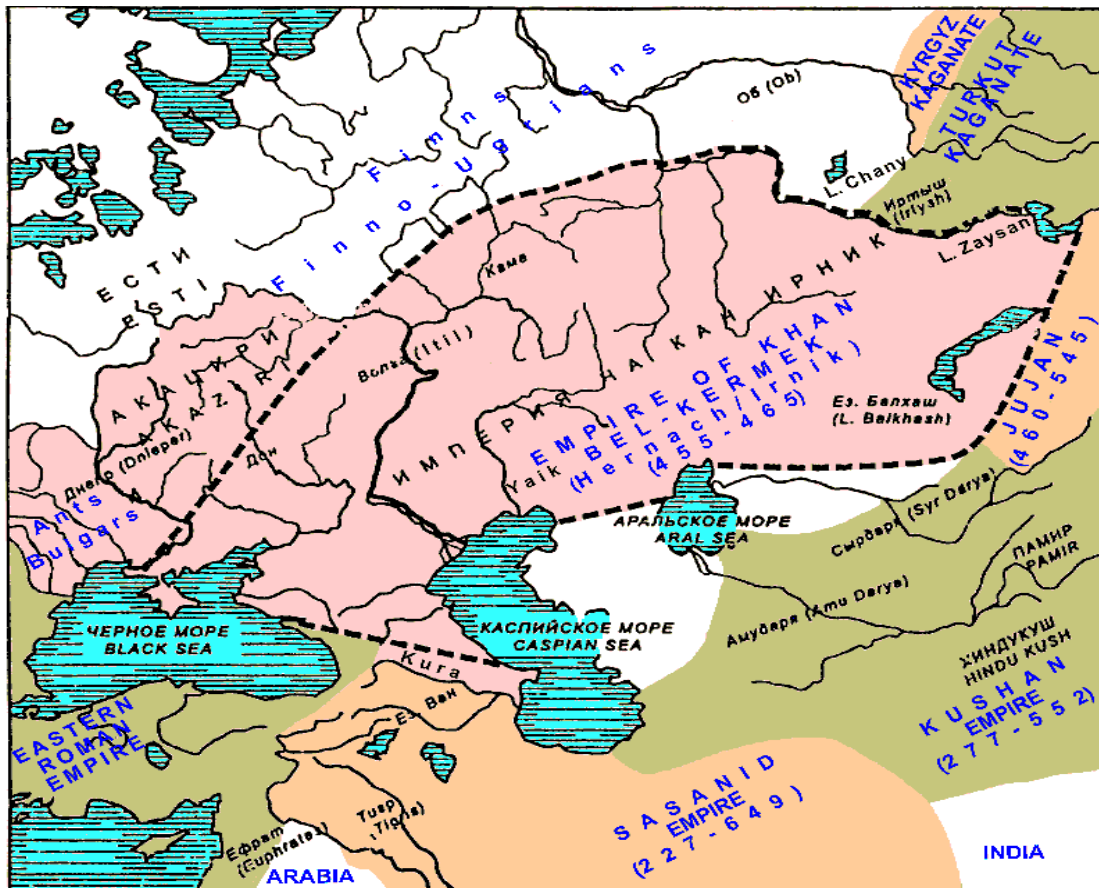
Χρήστου, *Άγιον Όρος* = Π.Κ Χρήστου, *Το Άγιον Όρος Αθωνική πολιτεία Ιστορία Τέχνη Ζωή*, εκδ. Εποπτεία, Αθήνα 1987.

Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία* = Αι. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία, Γ '1 (1081-1204)*, Αθήνα 2001.

Wolff , Second Bulgarian Empire = R.L.Wolff , The Second Bulgarian Empire: Its Origin and History to 1204, *Speculum* 24 (1949) 167-206.

Χάρτες

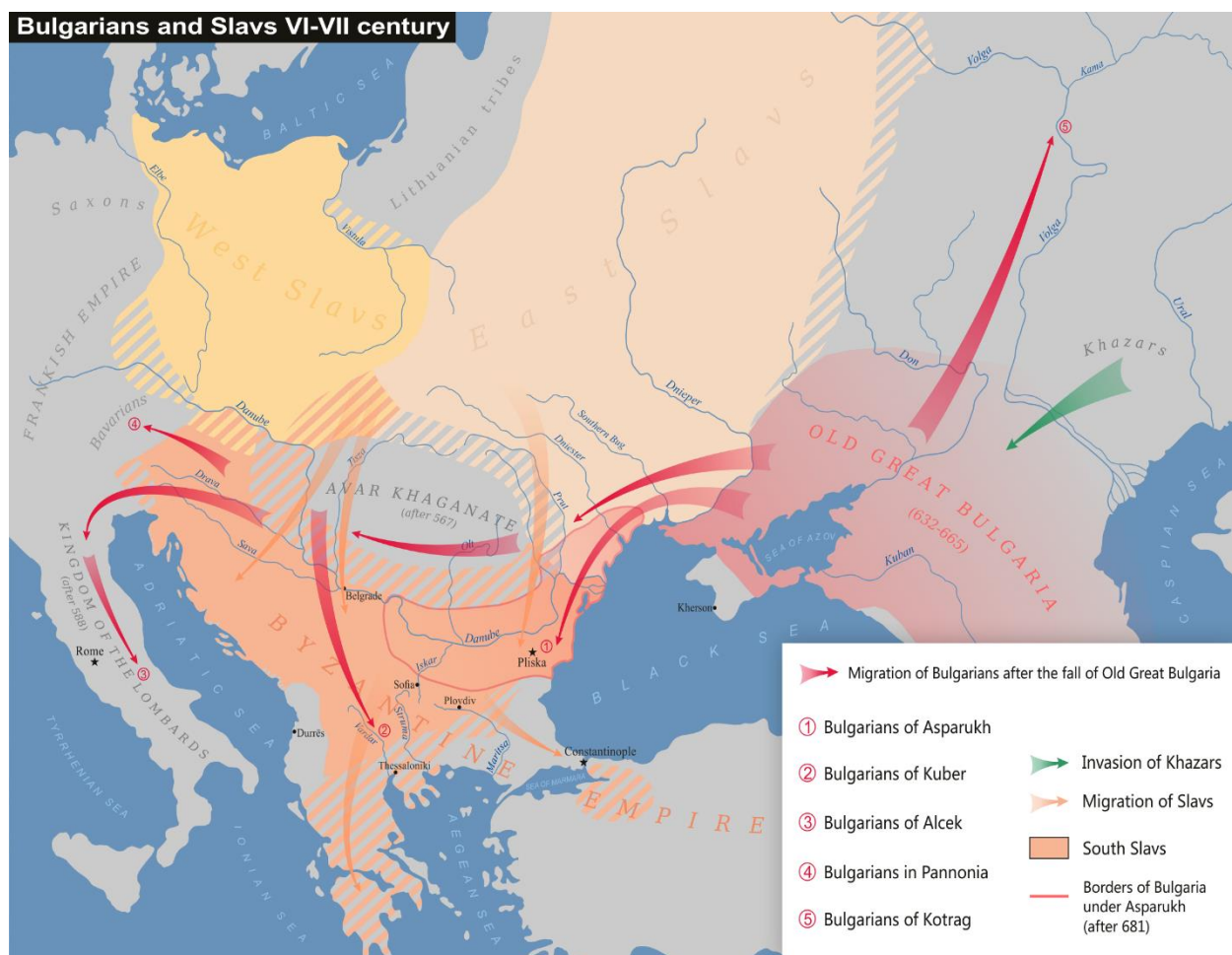
Η επικράτεια των ευρωπαϊκών Ούννων, που εξελίσσεται στην Παλαιά Μεγάλη Βουλγαρία .

Το Ουνο-βουλγαρικό κράτος (6^{ος}).

Οι κίνηση των Βουλγάρων προς Νότον μετά τη πτώση της Μεγάλης Βουλγαρίας (μέσα 6^{ου} αι).

Το βουλγαρικό κράτος του Ασπαρούχ (4^{ος}-11^{ος} αι.)

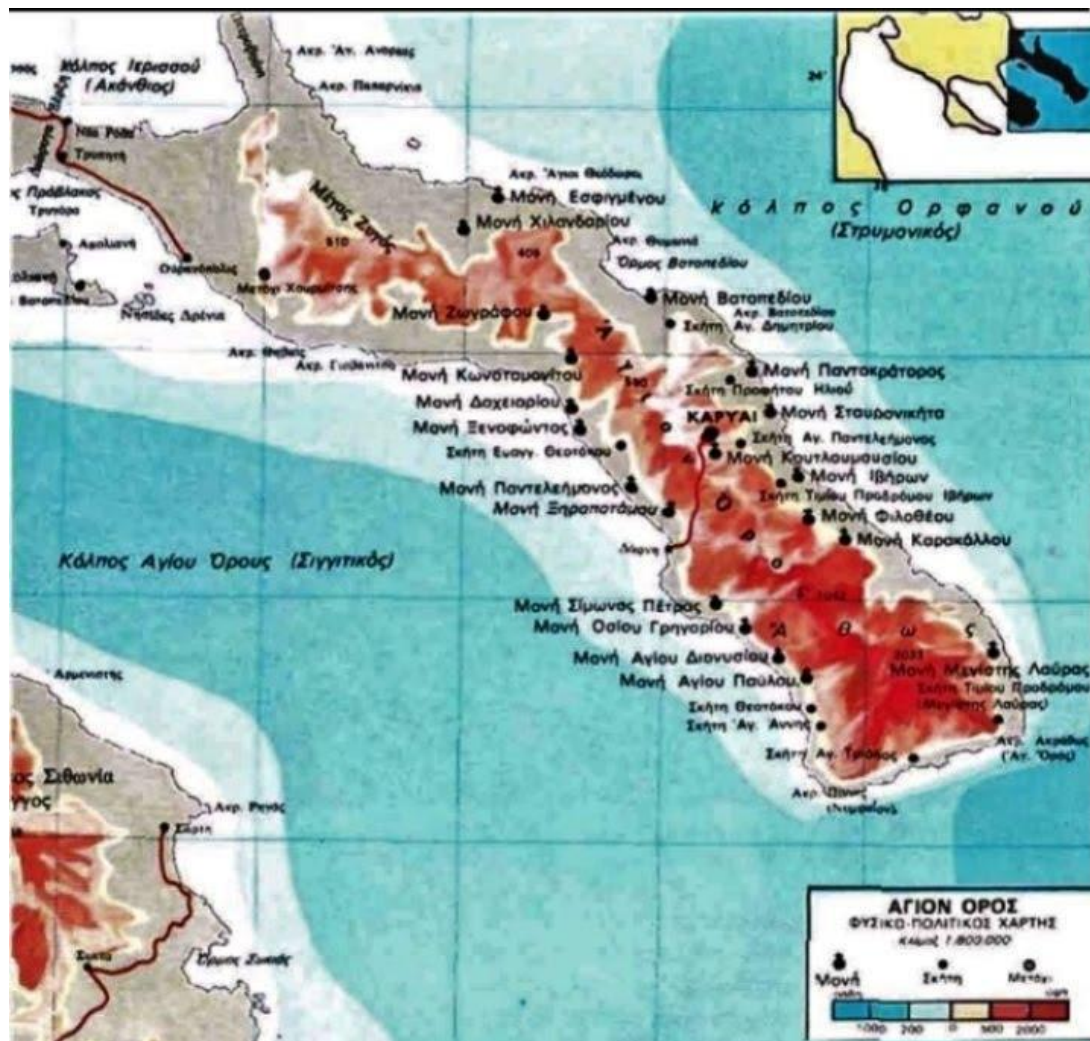
Το βουλγαρικό κράτος υπό το Σαμουήλ (997-1014).

Το Β' βουλγαρικό κράτος των Ασέν μεταξύ 1218-1241.

Μονές Αγίου όρους.

Εικόνες

Εικόνα 1 Το μνημείο των αδελφών βασιλέων Πέτρου Β΄ και Ιβάν Α΄ των Ασέν στην πρωτεύουσά τους Τάρνοβο, όπου επανίδρυσαν το Βουλγαρικό κράτος το 1185.

Εικόνα 2 Ο τσάρος Κωνσταντίνος Τυχ και η Ειρήνη Παλαιολογίνα, Τοιχογραφία στην Εκκλησία της Μπογιάννα, Σόφια, Βουλγαρία.

Εικόνα 3. Ο άγιος Δημήτριος έφιππος, 1758 Εικόνα της Μονής Καρακάλλου, Άγιο Όρος. Ο άγιος εικονίζεται έφιππος ενδεδυμένος με στρατιωτική στολή ενώ στην μέση του κρέμεται ξίφος. Στην επάνω δεξιά γωνία το χέρι του Θεού ευλογεί τον άγιο. Στα πόδια του αλόγου κείται ο τσάρος των Βουλγάρων Καλογιάννης, του οποίου τον λαιμό διαπερνά το σταυροφόρο δόρυ του αγίου, διακοσμημένο σήμερα με ασημένια επένδυση. Στα νώτα του αλόγου κάθεται ο αρχιεπίσκοπος Κυπριανός. Πίσω από τον άγιο προβάλλουν τα τείχη της πόλης του, της Θεσσαλονίκης. Στο χρυσό βάθος της εικόνας διακρίνεται επιγραφή με χρυσά γράμματα, Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. Στο έδαφος, αριστερά και δεξιά του πεσμένου Καλογιάννη αναγράφεται με κόκκινα γράμματα η αφιερωτική επιγραφή ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΑΤΘΑΙΟΥ-ΜΟΝΑΧΟΥ 1758.

Εικόνα 4. Μαρμάρινη ανάγλυφη εικόνα στο προσκυνητάρι του Αγίου Δημητρίου, Διδυμότειχο. Απεικονίζεται το ίδιο θέμα του έφιππου Αγίου που λογχίζει τη μορφή που ταυτίζεται με τον Καλογιάν.